

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTET
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

MOLLAZADƏ ARZU SABİR qızı

“AZƏRBAYCANIN MİLLİ İQTİSADI İNKİŞAFININ XARİCİ İQTİSADI
AMİLLƏRİ” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: - **060401 “Dünya iqtisadiyyatı”**

İxtisaslaşma: **“Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər”**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., dos. Bağırzadə E.R

Magistr proqramının rəhbəri:

i.ü.f.d., b/m. Nəcəfova K.A

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Y.A

BAKİ - 2019

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. Milli iqtisadi inkişafa xarici iqtisadi amillərin təsirinin nəzəri və praktiki məsələləri	
1.1. İqtisadi artımın dayanıqlılığının təmin edilməsində beynəlxalq ticarətin roluna dair nəzəri baxışlar.....	7
1.2. Xarici investisiyaların milli iqtisadi inkişafa əsas təsir istiqamətləri.....	15
1.3. Milli iqtisadi inkişafda xarici iqtisadi amillərdən effektiv istifadə üzrə dünya təcrübəsi.....	22
II FƏSİL. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında xarici iqtisadi amillərin təhlili və qiymətləndirilməsi	
2.1. Ölkədə xarici ticarət əlaqələrinin iqtisadi artımdakı rolunun təhlili.....	30
2.2. Xarici investisiyaların Azərbaycanda iqtisadi inkişafa təsirinin əsas istiqamətləri.....	39
2.3. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında beynəlxalq iqtisadi və maliyyə institutları ilə əməkdaşlığın əhəmiyyəti.....	46
III FƏSİL. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında xarici iqtisadi amillərdən effektiv istifadənin perspektivləri	
3.1. Azərbaycanda qeyri-neft ixracının inkişaf etdirilməsi perspektivləri.....	59
3.2. Milli istehsal imkanlarının genişləndirilməsində birbaşa xarici investisiyalardan istifadə istiqamətləri.....	68
3.3. Milli iqtisadiyyatın beynəlxalq dəyər zəncirlərində iştirak səviyyəsinin yüksəldilməsi yolları.....	76
NƏTİCƏ.....	84
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	89

GİRİŞ

Müasir qlobal iqtisadi proseslər elə vəziyyətə gəlib çatmışdır ki, artıq milli iqtisadiyyatlar təcrid vəziyyətində inkişaf edə bilməzlər. Bu, sistemin geriləməsinə, rəqabətqabiliyyətinin aşağı düşməsinə və nəticədə iqtisadiyyatda uğursuzluq və böhran halına gətirib çıxarar. Tarixən dünya iqtisadiyyatları qarşılıqlı iqtisadi mübadilə əsasında dövlətlər arası iqtisadi əməkdaşlıq formasında inkişaf etmişdir. Qlobal bazarın inkişafı ölkələrin iqtisadi münasibətlərinin intensivləşməsinə, müxtəlif sahələr ixtisaslaşmasına, investisiya axınlarının daimi hal almasına, ticarət münasibətlərinin inkişaf etməsinə kömək etmişdir. Ölkələr isə bu inkişaf tendensiyasından istifadə edərək iqtisadiyyatlarını gücləndirməklə qlobal iqtisadiyyata töhvələrini verirlər. Bu faktor bir neçə amillə müşayiət edilməklə ölkələr qarşısında yeni vəzifələri qoyur:

- dünya iqtisadiyyatının struktur quruluşunun nəzərə alınması və istifadə edilməsi;
- milli iqtisadiyyatların balans və mütənasibliyinin artırılması istiqamətində ölkələrin ticarət, investisiya kimi fəaliyyətlərinin gücləndirilməsi;
- təbii və iqtisadi resurslardan daha səmərəli və ağıllı istifadə etmək istiqamətində dövlətlərin əməkdaşlığı;
- dövlətlər arasında nailiyyətləri paylaşaraq ölkələrin ehtiyaclarını daha effektiv qarşılamaq.

İqtisadi münasibətlərin müasir mərhələyə daxil olması, sosializm sistemi iflas etdikdən sonra kapitalizmin (bazar iqtisadi münasibətlərin) geniş vüsət alması, ölkələrin qlobal tendensiya və böhranlara həssas olması dövlətləri xarici iqtisadi fəaliyyətdə səmərəli iştirakı tələb edir. Milli səviyyədə iqtisadiyyatlar məhz beynəlxalq iqtisadi prosesləri düzgün təhlil etməklə inkişaf yollarını təmin edə bilər. Bu səbəbdən ölkəmizdə xarici iqtisadi fəaliyyətin gücləndirilməsi sahəsində tendensiyaların öyrənilməsi, perspektivlərin müəyyən olunması dövlətin, nəticə etibarilə əhalinin rifah halının yüksəlməsinə xidmət edən əhəmiyyətli bir sahə kimi aktualıq kəsb edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Xarici iqtisadi fəaliyyətlər, ticarət və investisiya fəaliyyətlərinin milli iqtisadiyyatın inkişafında rolu və əhəmiyyətinə

dair problemlər bir çox milli və xarici iqtisadçılar tərəfindən geniş və əhatəli araşdırılmış, tədqiq edilmişdir. Bu sahədə P.Samuelsən, J.Sey, E.Hekşer, B.Olin, T. Rıbcinski, Donald B.Kizinq, M.Pozner, Raymond Vernon, Maykl Porterin, C.S. Nill, R.Harrodd, E.Domor, Ç.P. Kindleberqer, Y.C. Conson, R.E. Keyvz və digər alimlərin əsərləri diqqətəlayiqdir. Yerli alimlərdən bu istiqamətdə H.B. Allahverdiyev, Z. T. Məmmədov, K.S. Qafarov, İ.Ə. Mehdiyev, A.M Məhərrəmov, A.Ş. Şəkərəliyev, Ə.X. Nuriyev, Ş.S.Qafarov, T. Hüseyinovun məqalələ və fikirləri maraqlıdır və dissertasiya işində geniş istifadə edilmişdir. Ölkəmizin iqtisadi inkişafında xarici amillərin, beynəlxalq qurumların, investisiyaların rolu və bu istiqamətdə perspektivlər Ç.M. Abbasov, İ.M. Abbasov, T.N. Əliyev, H. B. Allahverdiyev, A.H. Tağıyev, H.R. Köçərli, Ə.X. Nuriyev, Ş.S. Qafarov, D. Vəliyev, A. Abbasbəyli və başqalarının tədqiqatlarında da böyük elmi və praktik maraq doğurur və dissertasiyanın hazırlanması prosesində onlardan geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Hazırkı dövrdə Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafı prosesində xarici iqtisadi amillərin rolunun öyrənilməsi və bu sahədə perspektivlərin müəyyən olunması tədqiqatın əsas məqsədidir. Dissertasiya işinin məqsədinə müvafiq olaraq aşağıda sadalanan vəzifələrin həll olunması nəzərdə tutulmuşdur:

- xarici ticarət fəaliyyətlərinin, investisiya axınının milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində rolunun müəyyən olunması istiqamətində nəzəri bilikləri araşdırmaq;
- xarici iqtisadi amillərin ölkələrin iqtisadi həyatında effektiv istifadəsinə dair beynəlxalq təcrübəni nəzərdən keçirmək;
- Azərbaycanda xarici ticarət, xarici investisiya fəaliyyəti, beynəlxalq maliyyə qurumları ilə əməkdaşlığa dair təhlillər aparmaq və iqtisadiyyatın inkişafına təsiri istiqamətlərini öyrənmək;
- Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsi, investisiya mühitinin yaradılması istiqamətində xarici iqtisadi amillərin perspektivləri müəyyən etmək, bu istiqamətdə təkliflər vermək;

-Azərbaycanın iqtisadi baxımdan rəqabətqabiliyyətli ölkə kimi global bazarlarda iştirakına dair təkliflər vermək.

Tədqiqatın predmeti: Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişafında xarici iqtisadi amillərin öyrənilməsi, təhlili və gələcək perspektivlərin müəyyən olunması tədqiqatın predmetidir.

Dissertasiya işinin obyektini bilavasitə ölkəmizin iqtisadi inkişafında xarici iqtisadi amillərin tədqiq edilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları: Dissertasiyanın yazılmasında xarici iqtisadi amillərin iqtisadiyyatda roluna dair elmi və nəzəri yanaşmaların, əsas anlayışların və terminaloji sistemin analizi metodlarından, müxtəlif sənədlərin müqayisəli və empirik təhlilindən, eləcə də təcrübi əhəmiyyətə malik olan biliklərin tətbiq edilməsinin analizi metodlarından geniş istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın informasiya bazası.: Dissertasiyanın yazılmasında mövcud sahədə nəzəri fikirlərdən, xarici dövlətlərin, eləcə də Azərbaycanın dövlət qurumlarının elektron hökumət portallarında təqdim edilən materiallardan, ölkəmizin müvafiq sahədə rəsmi statistik məlumatlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat prosesində dissertasiyanın elmi yeniliyini xarakterizə edən aşağı sadalanan nəticələr alınmışdır:

- Xarici iqtisadi amillərin ölkələrin iqtisadi inkişafında rolu analiz edilmiş, bəzi ölkələrin (xüsusilə, Çin) iqtisadi artımında xarici iqtisadi amillərin əhəmiyyəti araşdırılmışdır;

- Xarici iqtisadi amillərdən səmərəli istifadə edilməklə Azərbaycanın global bazarlarda səmərəli iştirakı istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- Qeyri-neft sektorunun ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyəti təhlil edilərək xarici iqtisadi fəaliyyətdə iştirakı ilə bağlı perspektivlər müəyyən edilmişdir.

- Azərbaycanın beynəlxalq kooperasiya əlaqələrində iştirakı istiqamətlərinə dair təkliflər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Dissertasiyada ölkəmizin iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar müsbət təcrübə və problemlər araşdırılmışdır və bu araşdırmalardan

müxtəlif elmi təşkilatların, araşdırma mərkəzlərinin işində, universitetlərin tədris prosesində tətbiqi nəzərdən keçirilə bilər.

Tədqiqat işinin strukturu: Dissertasiya işi 3 fəsil, 9 paragraf, 4 cədvəl, 4 sxem və diaqramlardan, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarət olaraq 90 səhifə təşkil edir. İşin yazılmasında 43 adda xarici və milli ədəbiyyatdan, internet resurslarından, statistik nəşrlərdən istifadə edilmişdir.

I FƏSİL. MİLLİ İQTİSADI İNKİŞAFA XARİCİ İQTİSADI AMİLLƏRİN TƏSİRİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. İqtisadi artımın dayanıqlılığının təmin edilməsində beynəlxalq ticarətin roluna dair nəzəri baxışlar

Beynəlxalq ticarət - dünya ölkələrinin bir-birləri ilə ticarətindən yaranan beynəlxalq əmtəə-pul münasibətləri sistemidir. Beynəlxalq ticarətin yaranması qədim vaxtlara təsadüf edir. Qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə Çindən Orta və Ön Asiya ölkələrinə aparən tarixi ipək yolu ticarət marşrutları indiki Çin, Yaponiya, Hindistan, Monqolustan, İran, Özbəkistan, Tacikistan, Azərbaycan və digər ölkələrdən keçərək bu ərazidə yaşayan xalqların iqtisadi, mədəni, sosial həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. XVI-XVIII əsrlərdə müstəmləkəçilik dövründə beynəlxalq ticarətin əhatə dairəsi genişlənmişdir. Beynəlxalq ticarət müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatının inkişafının təmin edilməsində mühüm faktorlardandır. Beynəlxalq ticarət termini ilk dəfə 12-ci əsrdə italyan iqtisadçısı “İtaliyanın şimalında xalq hakimiyyəti” adlı iqtisadi kitabının müəllifi Antonio Margaretti tərəfindən istifadə edilmişdir.

Beynəlxalq ticarətin iştirakçısı olan ölkələr bir sıra üstünlüklər əldə edirlər:

- dərinləşməkdə olan ixtisaslaşmanın nəticəsində milli iqtisadiyyatda istehsal prosesinin intensivləşməsi baş verir, kütləvi istehsalın yaranması və inkişafı üçün imkanlar yaranır, yeni texnologiyaların tətbiqi effektivliyi artır;
- ixrac tədarükünün artması məşğulluğun artmasına gətirib çıxarır;
- beynəlxalq rəqabət müəssisələri təkmilləşdirmək zərurəti tələb edir;
- İxracat gəlirləri sənayenin inkişafına yönəldilmiş sərmayə yığımı mənbəyi kimi xidmət etməkdədir.

Beynəlxalq ticarətin inkişafı ona dair nəzəriyyə və baxışların yaranmasına səbəb olmuşdur. Beynəlxalq ticarətin inkişafı onun iştirakçı ölkələrə verdiyi faydalara əsaslanır. Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri xarici ticarətdən gələn bu gəlirin nə olduğunu və xarici ticarətin axınlarının istiqamətini müəyyən edən ideyalar verir. Beynəlxalq ticarət öz ixtisaslaşmalarını inkişaf etdirən ölkələrə

mövcud resursların məhsuldarlığını artırmaq və bununla da istehsal edilən mal və xidmətlərin həcmi artırmaq, əhalinin rifah səviyyəsini artırmaq məqsədilə bir vasitə olaraq xidmət edir.

Bir çox tanınmış iqtisadçılar beynəlxalq ticarətə dair nəzəriyyələrin inkişafına töhfələr veribdir. Beynəlxalq ticarətin əsas nəzəriyyələri merkantilizm nəzəriyyəsi, A. Smitin mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi, D. Rikardonun müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi, Hekşer-Olin nəzəriyyəsi, Leontiev paradoksu, Əmtənin həyat dövrü nəzəriyyəsi, M. Porterin nəzəriyyəsi, Rıbiçinski teoremi və Samuelson və Stolper nəzəriyyəsidir.

Merkantilizm - XV-XVII əsrlərdə iqtisadçıların iqtisadi fəaliyyətə dövlətin müdaxiləsinə yönəldilmiş baxışlar sistemidir. Cərəyanın nümayəndələri: Tomas Men, Antuan de Monkreyen, Vilyam Stafford olmuşdur. Termin isə ilk dəfə olaraq bu cərəyanın fikirlərini tənqid edən Adam Smit tərəfindən irəli sürülmüşdür. Beynəlxalq ticarətin merkantilist nəzəriyyəsi qızıl ehtiyatlarının mövcudluğunun millətin rifahının əsasını təşkil etdiyinə əsaslanaraq, kapital yığılımı və böyük coğrafi kəşflər dövründə yaranmışdır. Merkantilistlər ölkələrin xarici ticarətdə qızıl almağa diqqət etmələrinə lazım olduğuna inanırdılar, çünki sadə əmtəə mübadiləsi vəziyyətində adi mallar istifadə edildikdə tükənir, ölkədə qızıl yığılıqda isə yenidən beynəlxalq mübadilə üçün istifadə edilə bilər.

Bu halda ticarətə sıfır məbləğdə oyun kimi baxılırdı, yəni bir iştirakçı qazanarkən avtomatik olaraq digəri itirir və əksinə. Maksimum fayda əldə etmək üçün xarici ticarət vəziyyətinə dövlət müdaxiləsini və nəzarətini gücləndirmək təklif edilmişdir. Merkantilistlərin proteksionalizm adlanan ticarət siyasəti yerli istehsalçıları xarici rəqabətdən qorumaq məqsədilə xarici ticarətdə baryerlər yaratmaq, ixracatı stimullaşdırmaq, idxalı məhdudlaşdırmaq məqsədilə xarici mallara gömrük rüsumları tətbiq etmək və öz mallarına əvəz olaraq daha çox qızıl və gümüş almağı təmin etməyi nəzərdə tuturdu.

Beynəlxalq ticarətin merkantilizm nəzəriyyəsinin əsas müddəaları bunlardır:

- dövlətin aktiv ticarət balansını saxlamaq lazımdır (ixracın idxaldan artıq olması);
- rifahı artırmaq üçün qızıl və digər qiymətli metalların ölkəyə cəlb edilməsinin

əhəmiyyəti qəbul edilməlidir;

- pul ticarət üçün stimuldur, belə ki, pul kütləsinin artması əmtəə kütləsinin həcmi artırır;
- dövlət xammal və yarı bitmiş məhsulların idxal edilməsi və bitmiş məhsulların ixracına yönəlmiş proteksionizm siyasətinə məcburdur;
- lüks malların ixracı ilə bağlı məhdudiyət tətbiq etmək lazımdır, çünki bu qızılın dövlətdən axınına gətirib çıxarır.

Digər bir beynəlxalq ticarətə dair nəzəriyyə Adam Smitin mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsidir. Merkantilistləri tənqid etdiyi "Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəblərinin araşdırılması" adlı əsərində, Smit qeyd edirdi ki, ölkələr beynəlxalq ticarətin azad inkişafı ilə daim maraqlanmalıdır, ondan gəlir etmək barədə düşünməlidir, fərq etməz onlar ixracatçılardır və ya idxalçılardır. Hər bir ölkə özünün mütləq üstünlüyü olan malların istehsalında ixtisaslaşmalıdır, yəni ayrı-ayrı ölkələrin, xarici ticarət iştirakçılarının eyni məhsula çəkdiyi müxtəlif istehsal xərclərinə əsaslanaraq fayda götürməlidir. Ölkələr üçün mütləq üstünlükləri olmayan malların istehsalının aparılmaması və digər məhsulların istehsalında ehtiyatların konsentrasiyası ümumi istehsalın artmasına, ölkələr arasında əmək mübadiləsinin artmasına səbəb olur [22,s.524].

Adam Smitin mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi müəyyən bir ölkənin əsl sərvətinin öz vətəndaşlarına verilmiş mal və xidmətlərdən ibarət olduğunu göstərir. Hər hansı dövlət digər dövlətlərə nisbətən məhsulu ucuz istehsal edə bilirsə, həmin məhsul mütləq üstünlük təşkil edir. Bəzi ölkələr başqalarına nisbətən malları daha effektiv istehsal edə bilər. Ölkənin rentabelsiz sənaye sahələrində rəqabət apara bilmədiyi halda mövcud resurslar daha sərfəli sənayelərə yönəldilir. Bu, ölkənin məhsuldarlığının, işçi qüvvəsinin artmasına gətirib çıxarır; rəqabətli məhsulların uzun müddət istehsal edilməsi daha səmərəli iş metodlarının inkişafı üçün stimullar verir.

Bir ölkənin təbii üstünlüyü isə: iqlim; ərazi və resurslardır. Hər hansı ölkə üçün əldə olunan üstünlüklər isə: istehsal texnologiyası, yəni müxtəlif məhsullar istehsal etmək qabiliyyətidir.

D. Rikardonun və D.S.Millin müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi Adam Smitin nəzəriyyəsinin daha da inkişaf etdirilmiş forması hesab oluna bilər. Belə ki, D. Rikardo "Siyasi iqtisadiyyatın və vergiqoymanın başlanğıcı" əsərində göstərir ki, mütləq üstünlük prinsipi yalnız ümumi qayda üzrə xüsusi bir vəziyyət olduqda keçərlidir [16, s.55] və müqayisəli (nisbi) üstünlük nəzəriyyəsini irəli sürürdü. Xarici ticarətin inkişaf istiqamətlərini təhlil edərkən iki amil nəzərə alınmalıdır: ilk növbədə, iqtisadi resurslar - təbii, əmək və s. ölkələr arasında qeyri-bərabər bölüşdürülür, ikincisi, müxtəlif məhsulların səmərəli istehsalı müxtəlif texnologiyaları və resursların müxtəlif kombinasiyalarını tələb edir. D. Rikardonun fikirlərinə görə ölkələrin sahib olduğu üstünlüklər birdəfəlik və həmişəlik olmur, belə ki, istehsal xərclərinin tamamilə yüksək səviyyədə olduğu ölkələr belə ticarət mübadiləsindən yararlanma bilərlər. Hər bir ölkə elə bir sahə üzrə ixtisaslaşır ki, bu sahədə nisbətən üstünlüyə və daha az zəifliyə malikdir və mütləq olmadığı istehsalda ixtisaslaşmaq istəməsi, ən yüksək nisbi fayda əldə etməsi Rikardonun müqayisəli üstünlük qanununun əsasını təşkil edir. Rikardonun sözlərinə görə, hər bir məhsul alternativ xərclərin aşağı olduğu ölkədə istehsal edildikdə istehsalın ümumi həcmi yüksək olacaqdır. Belə ki, nisbi üstünlük ixrac edən ölkənin alternativ xərclərinə əsaslanan faydadır. Beləliklə, ixtisaslaşma və ticarətin nəticəsində, ticarətdə iştirakçı olan hər iki ölkə faydalanacaq. Bu hala nümunə kimi bir misal göstərmək olar: "Şotlandiyada üzüm şərabının istehsalı mümkündür, lakin xərcləri həddindən artıq olacaq. Bu səbəbdən Şotlandiyada yulafı istehsal etmək və Portuqaliyadan şərab üçün mübadilə etmək sərfəlidir." Sonrakı dövrdə D.S.Mill "Siyasi iqtisadiyyatın təməlləri" əsərində mübadilə qiymətinin izahını vermişdir. Millə görə, mübadilənin qiyməti tələb və təklif qanununa əsasən müəyyən olunur ki, bu qiymətə əsasən ölkənin ixracının ümumi miqdarı onun idxalının ümumi məbləğini ödəməyə imkan verir - bu beynəlxalq dəyər qanunudur.

19-cu əsrin sonu – 20-ci əsrin əvvəli monopolist kapitalizmə keçidlə əlaqədar bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri olan dünya iqtisadiyyat sistemi yarandı: iqtisadiyyatın idarəedilməsinin bircə forması inkişaf etdi; milli bazarda kapitalın

artması nəticəsində yeni mənfəətlər əldə etmək üçün digər ölkələrə axını baş verdi; kapitalın ixrac edilməsi və mübadilənin daha da genişlənməsi iqtisadi münasibətlərin qlobal xarakter alması ilə müşayiət edilirdi; beynəlxalq monopoliyalar yarandı və onların əsasında qlobal iqtisadi məkanın bölünməsi prosesi baş verdi. Müasir şəraitdə xarici əlaqələrin inkişaf etməsi nəinki istehsal xərcləri arasındakı fərqlərə, həmçinin digər istehsal amillərinə, istehsalın tələb və təklif faktorunun müqayisə aparılmasına əsaslanmağa başladı. Nəticə etibarlı ilə müqayisəli xərclər nəzəriyyəsi öz yerini müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsinə vermişdir. İsveçli iqtisadçılar E. Hekşer və B. Olin bu nəzəriyyənin müəllifləri kimi beynəlxalq qiymətlərdə fərqləri nəzərə alaraq, həmin fərqlərin meydana gəlməsində səbəb kimi, birinci növbədə, istehsal faktorlarının təmin olunmasında nisbi fərqləri, ikinci olaraq isə müxtəlif məhsullara olan daxili ehtiyacın müxtəlifliyini göstərirdi. Məlum olduğu kimi, məhsulların qiyməti istehsalat qiyməti (xərcləri) ilə müəyyən olunur və sonuncu hər bir dövlətin milli bazarında olan tələbdən və təklifdən asılıdır. Məsələn, Asiyanın və Afrikanın bir çox ölkələrində işçi qüvvəsinin qiyməti Avropa ölkələri və ABŞ-dan 10-15 dəfə aşağıdır. Bu səbəbdən də, əmək tələb edən istehsalat müəssisələrinin orada yerləşdirilməsi iqtisadi baxımdan faydalıdır.

Hekşer-Olin nəzəriyyəsi 20-ci əsrin 30-cu illərində yaranmış İsveç alimlərinin nəzəriyyəsi kimi beynəlxalq ticarətin neoklasik konsepsiyalarına aiddir. Bu konsepsiyaya görə, ticarətin səbəbi beynəlxalq ticarətin iştirakçıları olan ölkələrdə istehsal etmə faktorlarının fərqli olmasıdır.

Onların nəzəriyyəsinin əsas məqamları bunlardır: ilk növbədə, ölkələr elə məhsullar idxal edirlər ki, həmin ölkədə o məhsulların istehsalı üçün faktorlar azdır, əksinə, istehsal olunmasında nisbətən nadir faktorları tələb edən malları ixrac etməyə meyllidir; ikincisi, beynəlxalq ticarətdə "faktiki qiymətləri" bərabərləşdirmək meylli mövcuddur; üçüncüsü, malların ixracı istehsal sahələrinin milli sərhədlərdən kənara çıxarılması ilə əvəz edilə bilər.

Hekşer-Olinin neoklasik konsepsiyası, inkişaf edən və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı ticarət xüsusiyyətlərini, inkişaf etməkdə olan dövlətlərə gələn

malların əvəzinə maşınların və avadanlıqların inkişaf etməkdə olan ölkələrə gətirilməsi nəticəsində baş verən ticarətin inkişafının səbəblərin izah etmək baxımından əlverişlidir. Ancaq beynəlxalq ticarətin heç də bütün hadisələri Hekşer-Olinin nəzəriyyəsinə uyğun gəlmir, çünki hazırda beynəlxalq ticarətdə "oxşar" ölkələr arasında "oxşar" mallarla qarşılıqlı ticarət tendensiyaları baş verməkdədir.

Müxtəlif dövrlərdə iqtisadçılar bu nəzəriyyəni müxtəlif testlərlə sınaqdan keçirmişdir. 1954-cü ildə amerika iqtisadçısı V. Leontiev tərəfindən nəşr edilmiş məqalədə Hekşer-Olin nəzəriyyəsi həmin dövrdə kapitaleyönlü məhsul üzrə ixtisaslaşmış ABŞ-ın ixrac-idxalı üzrə ümumi əmək və kapital xərclərinin hesablanması nəticəsində sınaqdan keçirilmişdir. Ehtimal olunurdu ki, ABŞ beynəlxalq əmək bölgüsündə kapitaleyönlü mallarını ixrac edərək əmək tələb edən malları idxal edərək iştirak edir. Nəticəsi isə tam əksinə oldu və bu fakt "Leontiev paradoksu" adlandırılmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, ABŞ-da kapitalın bolluğu bu dövlətin xarici ticarətinə təsir göstərmir, ABŞ idxala nəzərən daha çox əmək tutumlu və az xərc tələb edən məhsulları ixrac etmişdir. V.Leontiev müəyyən miqdar kapitalla Amerikan işçilərin 1 illik dövründə iş qüvvəsinin digər ölkələrin işçilərinin 3 illik əmək əmsalına bərabər olduğunu müəyyənləşdirdi, yəni Amerikada əməyin böyük məhsuldarlığı bu işçilərin yüksək səviyyədə peşəkarlığı ilə bağlıdır. Bu tendensiya, "işçi qüvvəsinin ixtisaslaşması" modelinin meydana gəlməsinə əsas olmuşdur.

Bu modelə görə istehsalda 3 amil yox, 4 amil iştirak edir: əmək, kapital, torpaq və ixtisaslı işçi. Professional mütəxəssislərin nisbətən çox olması və yüksək ixtisaslı işçilər böyük miqdarda ixtisaslı əməyi tələb edən məhsulların ixracına səbəb olur, ixtisas tələb etməyən əməyin əmsalının yüksək olması istehsalında ixtisas tələb olunmayan məhsulların ixracına səbəb rolunu oynayır. "Leontiev paradoksu"nu şərh etmək məqsədilə atılan addımlar "kapital" kateqoriyasında geniş anlayışa əsaslanmış nəzəriyyələrin meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır. İnsan kapitalı, fiziki sərmayələr, həmçinin bilik kapitalı anlayışları meydana çıxmağa başladı.

Növbəti beynəlxalq ticarətə dair nəzəriyyə kimi nəzərdən keçiriləcək məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsi R. Verna, C. Kindelberger və L. Uels tərəfindən irəli sürülmüş və əsaslandırılmışdır. Onların fikrincə, məhsul bazarda görüldükdən və onu tərk etməzdən qabaq beş mərhələdən ibarət olan bir dövrdən keçir.

- məhsulun formalaşdırılması. Şirkət yeni məhsulla bağlı fikirləri tapır və tətbiq edir. Bu zaman xərclər gəlirdən çox olur.
- bazarda məhsulun təqdimatı. Marketing fəaliyyətinin yüksək xərclərinə görə mənfəət yoxdur, satışlar isə yavaş-yavaş artır;
- bazarın sürətli fəthi və artan mənfəət;
- yetkinlik dövrü. Satış həcmi artır, yavaşlayır, çünki istehlakçıların çoxu artıq cəlb olunmuş olur. Məhsulun rəqabətdən qorunması üçün marketing tədbirlərinə xərclərin artması nəticəsində mənfəət səviyyəsi dəyişməz qalır və ya azalır;
- enmə. Satışların azalması və mənfəətin azalması.

M.Porterin xarici ticarətlə bağlı nəzəriyyəsi ölkənin rəqabət qabiliyyəti məsələsini ortaya qoyur. Porterin fikrinə görə milli rəqabətlik, müəyyən sənaye sahələrində uğur və ya uğursuzluq ölkənin dünya iqtisadiyyatı sistemində iştirak etdiyi yeri müəyyənləşdirir. Milli rəqabət qabiliyyəti sənayenin inkişafı ilə müəyyən edilir. Ölkənin rəqabət üstünlüyü sənayedə yenilənmə və inkişafı stimullaşdırmaqda (yəni yeniliklərin istehsalını stimullaşdırmaqda) ölkənin rolundan irəli gəlir. Rəqabətin qorunması üçün dövlət tədbirləri aşağıdakılara hesab edilir:

- hökumətin faktiki şəraitə təsiri;
- hökumətin tələb şərtlərinə olan təsiri;
- hökumətin əsas və dəstəkləyən sənaye sahələrinə təsiri;
- hökumətin firmaların strategiyasına, strukturuna və rəqabətə təsiri.

Qlobal bazarda uğur qazanmaq üçün ciddi stimulyaxıcı daxili bazarda kifayət qədər rəqabətin olmasıdır. Porter baxımından dövlət dəstəyi ilə müəyyən müəssisələrin süni hökmranlığının yaradılması sərvətlərin və resursların səmərəsiz istifadəsinə gətirib çıxaran mənfi bir qərardır. M. Porterin nəzəri fikirləri 1990-cı illərdə ABŞ-

da, Avstraliyada, Yeni Zelandiyada xarici ticarət mallarının rəqabətqabiliyyətini artırmaq məqsədilə dövlət səviyyəsində tövsiyələrin hazırlanmasına əsas olmuşdur.

Beynəlxalq ticarətin inkişafı ilə əlaqədar Rıbçinski teoreminə əsasən, əgər istehsalın iki amilindən birinin dəyəri artırsa, mal və əmtəə qiymətlərinin ardıcılığın təmin etmək məqsədilə bu artan amilin intensiv surətdə istifadə edildiyi məhsulların istehsalını artırmaq və az faktorları intensiv formada istifadə edən qalan məhsulların istehsalını azaltmaq lazımdır. Əmtəə qiymətlərinin dəyişməz qalması məqsədilə istehsal amillərinin qiymətləri dəyişməz olaraq qalmalıdır. İstehsalın amillərinin qiymətləri ancaq iki sənayedə istifadə olunan amillərin nisbəti sabit qalanda sabit olur. Bir amilin artması halında, bu, yalnız bu amilin intensiv tətbiq olunduğu sənaye sahəsindəki artımla və başqa bir sənayedə istehsal azalması ilə nəticələnir ki, bu isə sabit bir amilin genişlənən sənayedə artan amil ilə birlikdə istifadəsi üçün əlçatan olur.

Rıbçinski nəzəriyyəsi göstərir ki, nisbətən daha çox olan amilə əsaslanaraq ixracyönümlü istehsalın genişləndirilməsi digər sahələrdə istehsalatın aşağı düşməsinə gətirib çıxarar və həmin sahələrdə idxal əmtəələrinə olan ehtiyac artmış olacaq. Əksinə olaraq nisbətən az olan amilin istifadəsinin genişləndirilməsi idxaləvəzedici sahələrində istehsal artımına və idxala olan ehtiyacın azalmasına səbəb olacaqdır. Dəyişməz qiymətlərin mövcudluğu şəraitində iqtisadiyyatda iki sahə mövcud olduqda birinci sahə üzrə intensiv istifadə olunan amillərdən birinə tələbatın çoxalması, digər sahədə əmtəələrin buraxılmasının ixtisar edilməsinə gətirib çıxarmasını Rıbçinski təsdiq etməklə yanaşı, həmçinin bu şəraitin xarici ticarət üçün nəticələrini də tədqiq etmişdir.

20-ci əsrin ortalarında (1948) amerikalı iqtisadçılar P.Samuelson və V.Stolper Hekşer-Olin nəzəriyyəsini təkmilləşdirərək göstərirdilər ki, istehsaletmə faktorlarının eynicinsliyi, texnologiyanın identikliyi, mükəmməl rəqabət və malların tam hərəkətliliyi beynəlxalq mübadilədə iştirak edən dövlətlər arasında istehsal amillərinin qiymətini azaldır [16,s.53]. Müəlliflər konsepsiyasını Rikardo modeli ilə əsaslandırır və ticarəti sadəcə qarşılıqlı faydalı bir mübadilə deyil, həm

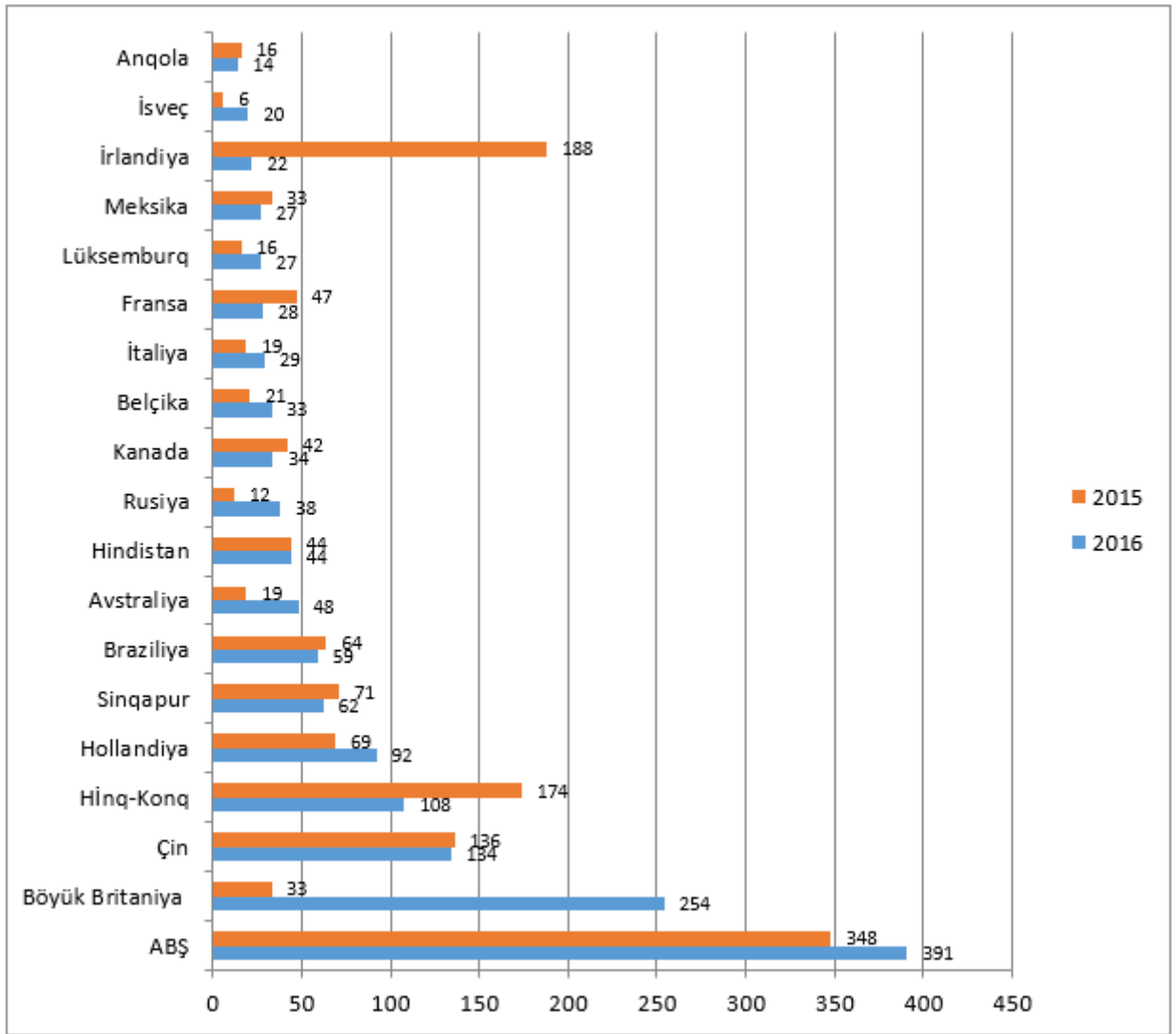
də ölkələr arasındakı inkişaf fərqi azaltmaq üçün vasitə hesab edirdilər. Beləliklə beynəlxalq ticarətin əhəmiyyətinə və roluna dair nəzəriyyələr dövlətlərin bu faktorun üstünlüklərindən istifadə edərək iqtisadi inkişafa nail olmaqda istiqamətlərin müəyyən edilməsində əhəmiyyətə malikdir.

1.2. Xarici investisiyaların milli iqtisadi inkişafa əsas təsir istiqamətləri

İqtisadiyyat elmində investisiya fəaliyyəti hər zaman müxtəlif iqtisadi məktəblərin və nəzəriyyəçilərin diqqət mərkəzində olan məsələ olmuşdur. Nəzəri araşdırmaların əsas məqsədləri ondan ibarət idi ki, investisiya prosesinin hansı faktorlara reaksiya verməsi, hansı iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarması müəyyən edilsin. İntestisiyaların həcmindəki dəyişiklikləri müşahidə etmək və bununla əlaqədar ölkəmizin iqtisadiyyatının hazırkı vəziyyətində tətbiq edilməsi üçün hansı imkanların olduğunu müəyyənləşdirmək üçün kapitalın beynəlxalq hərəkətini öyrənən, bu sahədə nailiyyətlər əldə etmiş nəzəri fikirləri nəzərdən keçirmək xüsusilə əhəmiyyətlidir

Xarici investisiyalar iqtisadi inkişafın səviyyəsindən asılı olmayaraq müəyyən bir dövlətin iqtisadi inkişafında - sənayeləşmiş və ya az inkişaf etmiş bir ölkə olsun, mühüm rol oynamaqdadır. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin nəticəsi hər bir ölkənin sosial, iqtisadi və siyasi məqsədlərində əksini tapır ki, bu isə həm inkişaf etmiş, həm keçid iqtisadiyyatlı ölkələr, həm də İEOÖ-lər üçün fərqlidir. Diaqram 1.1 və 12-də dünya üzrə investisiya istiqamətləri əksini tapmışdır.

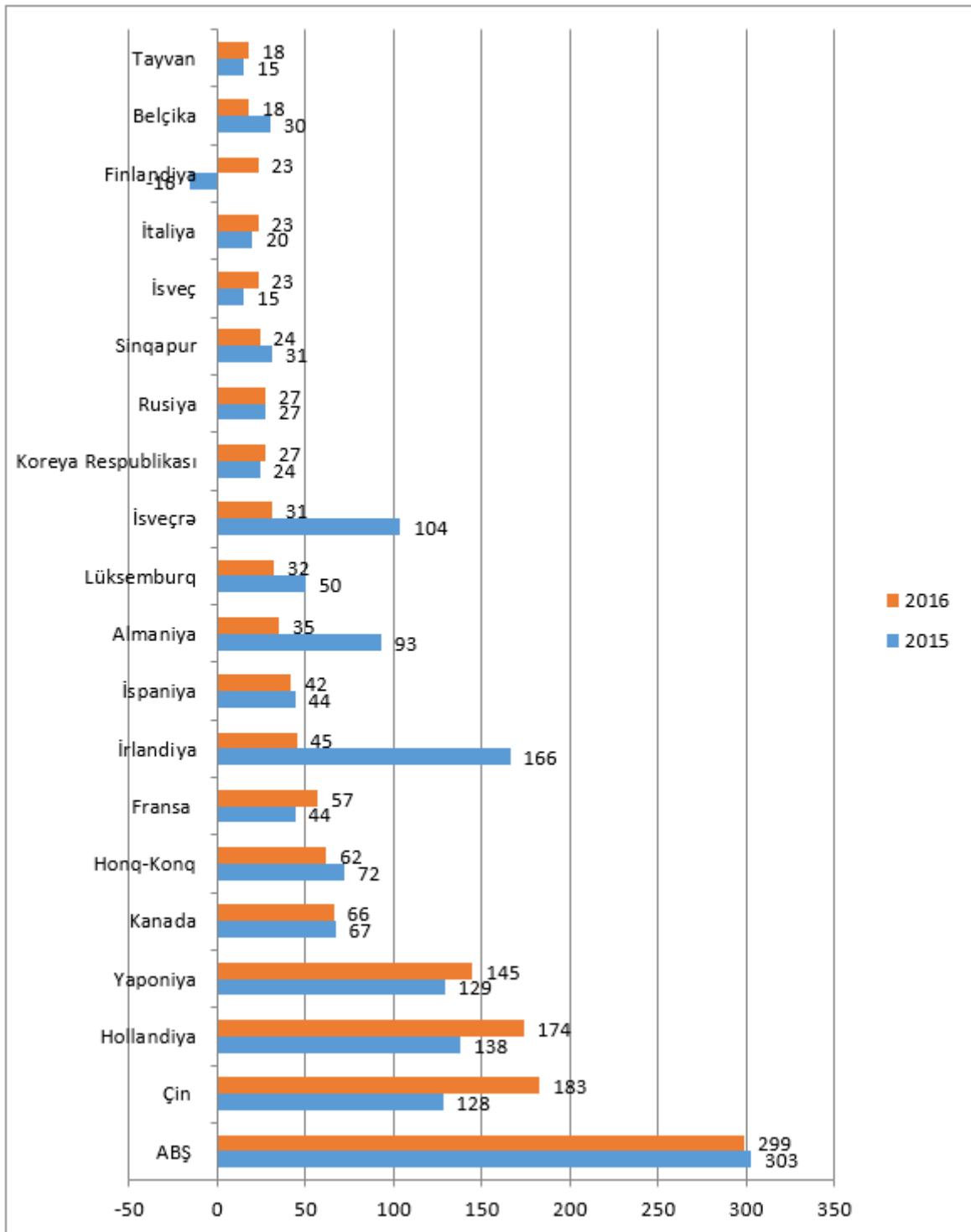
Diaqram 1.1 : 2015-2016-cı illərdə daha çox investisiya cəlb edilmiş ilk 20 ölkə (2016-cı il üzrə azdan çox doğru)

Mənbə: World Investment Report / UNCTAD

ABŞ birbaşa xarici investisiyaları ixrac edən ölkə olaraq da dünya lideridir. 2016-cı ildə ABŞ-ın xarici investisiyaları 299 milyard dollar təşkil etmişdir.

Diqram 1.2 : 2015-2016-cı illərdə daha çox investisiya ixrac edən ilk 20 ölkə
(2016-cı il üzrə azdan çoxa doğru)

Mənbə: World Investment Report / UNCTAD

Diaqramdan göründüyü kimi son illər bir sıra Avropa dövlətləri – Almaniya, İrlandiya, İsveçrə, Lüksemburq kimi dövlətlər investisiya ixracını kəskin surətdə azaltmışdır ki, bu da avrozonada ölkələrinin öz maliyyə siyasətlərinə qlobal böhrandan sonra yenidən nəzərdən keçirmələri ilə bağlı olmuşdur. Kapitalın ixracını meydana çıxaran və onu stimullaşdıran faktorlar isə aşağıdakılardır [23, s. 478-480]:

- Kapitalın ixracının hərəkətverici qüvvəsi hesab edilən, onu aktivləşdirən milli iqtisadiyyatın artmaqda olan qarşılıqlı əlaqəsi, istehsal prosesinin beynəlmilləşməsi kapitalın miqrasiyasına güclü təsir göstərir. Kapital ixracı, xüsusən də, birbaşa investisiyalar istehsal prosesinin beynəlxalq səviyyəyə qalxmasını və beynəlxalq məhsulun meydana gəlməsinin əsas amilidir. Beynəlxalq məhsul qlobal bazarlarda reallaşan məhsul hesab edilir. Bu məhsul vahid formaya salınaraq unifikasiya edilmiş olur, eləcə də coğrafi, milli və digər amillərdən asılı olmayaraq reallaşır.
- Sənayenin beynəlxalq kooperasiyası. Müəyyən bir beynəlxalq korporasiya daxilində ayrı-ayrı müstəqil şirkətlər öz aralarında texnoloji, detal ixtisaslaşması ilə bağlı sıx əlaqələr qurur ki, bu proses də kapitalın ixracını təmin edir.
- İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi artımın tempini və məşğulluğun səviyyəsini sabit saxlamaq, sənayenin öncül sahələrini inkişaf etdirmək məqsədilə kapitalın cəlb olunması istiqamətində iqtisadi siyasətin aparılması.
- İEOÖ tərəfindən iqtisadi inkişafı əldə etmək istiqamətində həyata keçirilən iqtisadi siyasət.
- Kapital hərəkətini istiqamətləndirən və idarə edən, kapitalın ixracını stimullaşdıran müxtəlif beynəlxalq maliyyə qurumlarının fəaliyyəti.
- Ticarətin, elmi-texniki əməkdaşlığın inkişafına, investisiya cəlb edilməsinin stimullaşdırılmasını təmin edən gəlir və kapitalla müxtəlif dərəcəli vergiqoymanın qarşısını alan beynəlxalq sazişlər və müqavilələr.

1980-ci və 1990-cı illərdə xarici investisiyalar əhəmiyyətli olaraq artmışdır və həmin dövrdə investisiya kapital köçürmələri, texnologiya köçürmələri, idarəetmə və səmərəliliyin ötürülməsi yolu ilə milli iqtisadiyyatların dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının əsas vasitələrindən biri hesab edilirdi, əldə edilən

təcrübə və bacarıqların, texnoloji yeniliklərin iqtisadi inkişafı təmin etməsi xüsusi nəzərə alınır.

Xarici investisiyalar milli resursların daha səmərəli istifadəsi vasitəsilə bu investisiyanı qəbul edən dövlətin iqtisadi artımına yardım göstərir. Bu istiqamətdə iki effektiv kanal mövcuddur [30, s.17-21]:

- xarici şirkətlərin milli bazarlara daxil olması az gəlirli və çox gəlirli şirkətlər arasında daxili resursların yenidən bölüşdürülməsinə gətirib çıxarır, az gəlirli milli şirkətlərin yerini dəyişdirməyə və ya başqa yerə köçürməyə gətirib çıxarır, əmək məhsuldarlığı və adambaşına ÜDM səviyyənin artımına səbəb olur. Xarici investorlar, investisiya axını nəticəsində yüksək gəlir qazanan yerli rezidentlərdən fərqli olaraq, yüksək səviyyədə əmək məhsuldarlığı artımından iqtisadi üstünlük əldə etmirlər. Xarici filial və törəmə müəssisələrinin yaradılması əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin artımına kömək edir. Bu tendensiya üçün iki əsas səbəb vardır.

1. Xarici şirkətlər əməyin vahidinə düşən kapital qoyuluşlarının daha yüksək səviyyəsinə malikdirlər ki, bu da əmək məhsuldarlığının artmasına birbaşa təsir göstərir.

2. Bir qayda olaraq, xarici şirkətlər daha böyük strukturlardır (milli firmalarla müqayisədə) və “miqyasın effektivliyini” görə əmək məhsuldarlığının artmasına kömək edir.

Bununla yanaşı, xarici şirkətlərdə daha yüksək orta əmək haqqı mövcud olur, həmçinin xarici investisiya axını ilə əlaqədar orta məhsuldarlığın artımının bir hissəsi yerli istehsal faktorları vasitəsilə reallaşmış olur.

Xarici investisiyaların səmərəliliyi ilə bağlı ikinci kanal xarici şirkətlərin hesabına yerli bazarlarda artan rəqabətlə bağlıdır. Bu fəaliyyət milli şirkətləri daha məhsuldar işləməyə təşviq edir. Eyni şəkildə, xarici firmaların fəaliyyətləri yeni və qabaqcıl texnologiyaların daha sürətli ötürülməsinə və yerli firmalara vertikal olaraq inteqrasiya olunmuş əlaqələr qurmağa və təkmilləşdirilmiş idarəetmə təcrübələrinə kömək edir.

Müasir istehsal 19-cu əsrlə müqayisədə mürəkkəb struktura malik

olduğundan onun reallaşması prosesişirkətlərdən xaricdə mal-xidmət şəbəkəsini yaratmağı tələb edir. Marksist nəzəriyyəyə əsasən transmilli korporasiyalar (TMK) – istehsalın beynəlmilləşməsi prosesində kapitalın təmərküzləşməsinin nəticəsi olaraq meydana çıxır. TMK-ların əsas xüsusiyyəti məhsul və xidmətlərin digər ölkələrdə istehsal edilməsi prosesi, yəni birbaşa olaraq investisiyaların mövcudluğu məsələsidir. Bu səbəbdən TMK konsepsiyası daxilində bir neçə investisiya modelləri hazırlanmışdır ki, onların da içərisində inhisarçı üstünlüklər modeli xüsusi diqqətə layiqdir.

Transmilli şirkətlər ev sahibi olan ölkələri beynəlxalq satınalmalar, istehsal və marketinq kanalları ilə təmin edir ki, bu da milli şirkətlərin dünya bazarına çıxış və genişlənməsi üçün şərait yaradır və ya əksinə, yerli təchizatçılarla əlaqələrini azaldır.

Bir qayda olaraq, transmilli şirkətlər törəmə müəssisələrdən aldıkları gəlirlərin əksəriyyətini yenidən sərmayə edir və xaricdən əldə etdiyi mənfəətlərinin daha az hissəsini ixrac edir. Yerli firmalardan fərqli olaraq, onların ev sahibi ölkədə yenidən investisiyalar üçün öz qazanclarını saxlamağa daha çox imkanları var. Bu da milli iqtisadiyyatda daha yüksək səviyyədə kapital fondlarının formalaşmasına kömək edir. Transmilli şirkətlər investisiya maliyyələşdirməsi üçün milli mənbələrindən istifadə etdikdə belə, onların genişlənməsi yerli istehsalçıların köçürülməsinə səbəb olmadıqda kapitalın formalaşmasına əsaslanır. Xarici investisiyaların ev sahibi ölkənin iqtisadi inkişafına təsirinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı araşdırmalar aşağıdakıları müəyyən etmişdir [32]:

- BXİ (birbaşa xarici investisiyalar) ümumi kapitalın həcmi artırır və buna görə iqtisadi inkişafa kömək edə bilər. Bununla belə, xarici investisiyalar bazarlarda artan rəqabət səbəbindən ölkədən bərabər miqdarda milli kapitalı çıxarmamalıdır;

- BXİ milli kapital investisiyalarına nisbətən daha sərfəli olduqda iqtisadi artımın inkişafını təmin edir;

- BXİ -nin iqtisadi inkişafa yönəldilməsi yalnız BXİ və əmək resursları səviyyəsi arasında qarşılıqlı əlaqə olduğu təqdirdə mümkündür.

BXİ inkişaf etməkdə olan ölkələrə və keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrə qabaqcıl texnologiyaların köçürülməsi üçün əsas kanaldır. Mühafizəkar ticarət siyasətinə əsasən, BXİ, ev sahibi ölkəyə malların ənənəvi ixracatından fərqli olaraq daxili bazara daxil olmağın yeganə yolu ola bilər. Həmçinin, hökumət xarici investirlərə xarici valyuta ehtiyatlarını artırmaq və sənaye siyasəti baxımından strateji olan xüsusi sənaye sahələrini inkişaf etdirmək üçün BXİ -ni stimullaşdırmaqla bağlı təşviqlər təklif edə bilər.

BXİ-nin iqtisadi inkişafa təsiri ev sahibi olan ölkədə işçi qüvvəsinin bacarıqlarının səviyyəsindən asılıdır. Xarici investisiyalar və mütəxəssislərin təhsil səviyyəsi arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, BXİ texnologiyaların ötürülməsi üçün əsas kanaldır və onun tətbiqi qabaqcıl texnologiyalarla effektiv işləyə biləcək yerli kadrların təlim səviyyəsini tələb edir. Bu, öz növbəsində, xarici investisiyanın əmək resurslarına olan təsirini - məşğulluq səviyyəsinə, əmək xərclərinə, bacarıqların artmasına təsirini müəyyənləşdirir. Məlum olduğu kimi, istehsalat və sosial sahələrdə ETT-dən istifadə olunması ilə bağlı investisiya fəaliyyətinin mühüm formalarından biri innovasiyadır. İnnovasiya fəaliyyəti uzunmüddətli elmi-texniki tərəqqi halında iqtisadiyyatda gedən struktur dəyişiklikləri ilə bağlı və həmçinin, ölkədə əsaslı tədqiqat işlərinin maliyyə təminatını nəzərdə tutur. İnnovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olaraq investisiya prosesi daha da geniş forma almış olur. İnnovasiya prosesi dünyada daha çox aşağıda göstərilən istiqamətlər üzrə həyata keçirilməkdədir:

- elmi-texniki proqramların icra edilməsi;
- iqtisadiyyatın strukturunun inkişafı məqsədilə məhsuldar qüvvələrin strukturunda keyfiyyət dəyişiklikləri həyata keçirmək məqsədilə əsaslı tədqiqatların aparılmasının maliyyələşdirilməsi;
- texnika və texnologiyaların mahiyyət etibarını ilə müasir səmərəli növlərinin işlənərək hazırlanması və tətbiq olunması;
- ixtira və kəşflərin tətbiq edilməsinin genişləndirilməsi nəticəsində istehsal prosesinin texniki səviyyəsində lazımi keyfiyyət dəyişikliklərinin təmin edilməsi;
- iqtisadiyyatda müxtəlif sektorlarda yeniliklərin tətbiq olunması nəticəsində

iqtisadi, sosial və ekoloji baxımdan səmərəliliyin artırılmasının təmin olunması. Xüsusilə nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi və sosial baxımdan innovasiyaların səmərəliliyini təmin etmək üçün innovasiya təyinatına malik olan investisiya resurslarından düzgün istifadə istiqamətlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu səbəbdən maliyyə vəsaitlərindən yeni məhsulun mənimlənməsi və istehsal edilməsi; istehsal prosesinin və əməyin texniki təminatı; istehsalatın genişləndirilməsi və yenidən qurulması üçün istifadə olunması məqsədə uyğun hesab olunur.

Bəzi iqtisadçılar BXİ-nin iqtisadi inkişaf və artıma pozitiv təsirləri ilə bərabər potensial mənfi təsirlərini də qeyd edirlər [31, s 24]:

- milli kapitalın və şirkətlərin (crowding out effekti) yerdəyişdirməsi;
- transfert qiymətinə əsasən ölkədən kapitalın axması.

Buna baxmayaraq, paraqrafda qeyd olunan məsələləri ümumiləşdirsək məlum olur ki, dövlətlər investisiya axınlarından öz iqtisadi inkişaflarını təmin etmək, əhalinin rifahının gücləndirilməsi, məşğulluğun təmin olunması, ölkənin rəqabətqabiliyyətinin artırılması məqsədilə istifadə edirlər.

1.3. Milli iqtisadi inkişafda xarici iqtisadi amillərdən effektiv istifadə üzrə dünya təcrübəsi

Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi daxili iqtisadiyyatın sabit səviyyədə saxlanılması kimi uzunmüddətli davamlılıq faktoru olaraq iqtisadiyyata strateji baxımdan təxirəsalınmaz təsirə malikdir. Qloballaşma proseslərinin, xarici mühitə inteqrasiyanın iqtisadi sistemin sabitliyinə təsiri əsasən 2 istiqamətdə həyata keçirilir: birinci olaraq, müxtəlif iqtisadi regionların xarici ticarət əlaqələri vasitəsilə; ikincisi, investisiya mühiti yaxşılaşdıqca. Xarici ticarətin iqtisadiyyatın səmərəliyinə təsiri belədir:

- 1) yeni istehlak bazarların meydana çıxması ilə bağlı geniş istehsal prosesini təmin etmək;
- 2) milli və xarici qiymətlər arasındakı fərq nəticəsində əlavə mənfəətin əldə edilməsi;

3) milli sahibkarlıq sinfinin formalaşması;

5) xüsusilə yüksək inflyasiya şəraitində ölkənin xarici valyuta ilə təmin edilməsi.

Beynəlxalq ticarətin iqtisadi sistemin sabitliyinə fəal təsir göstərməsi iki şəraitin mövcudluğuna görə müəyyən edilir: birincisi, ixracın artım tempi ÜDM-nin artımından daha yüksəkdir ki, bu da istehsalın sabit inkişafına və onun gəlirliyinin artmasını şərtləndirir; İkincisi, istehsalı bitmiş məhsulların, xüsusilə bilik tələb edən məhsulların istehsalında və ixracında ixtisaslaşma yüksək dərəcədə əlavə dəyər qazandırır, çünki bu məhsullar yüksək rəqabətə malikdir və onun istehsalı texnoloji əlaqələrin geniş bir sistemini yaradır.

İqtisadiyyatın davamlılığını və dünya bazarında uğurlu çıxış edən ölkələrin təcrübəsini reallaşdırmaq üçün prioritet sənaye sahələrinin müəyyən edilməsi zərurəti xarici ticarət modellərini iqtisadi sistemin dayanıqlılığı faktoru kimi təsnifləşdirmək ehtiyacını yaratmışdır. Bu zaman bir meyar olaraq ixracın, idxalın və yaxud daxili iqtisadiyyatın inkişafı üçün istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir: Beləliklə, xarici ticarətin ölkənin iqtisadi inkişafında yeri ilə bağlı üç model nəzərdən keçirilir:

1. İxracın ilkin inkişafına yönəldilmiş xarici ticarət modelləri.

2. İdxalın ilkin inkişafına yönəldilmiş xarici ticarət modelləri.

3. Daxili iqtisadiyyatın ilkin inkişafına yönəlmiş xarici ticarət modelləri.

1. İlkin ixracın inkişafına yönəldilmiş xarici ticarət modelləri.

- S. Furtado tərəfindən irəli sürülən “Yaponiya modeli” 1950-ci illərdə Yaponiyada həyata keçirilən xarici ticarət modelidir. Dövlətin və digər amillərin aktiv surətdə dəstəyi ilə iqtisadiyyatda ixrac sahələrinin inkişaf etdirilməsi, ixrac bazarlarının fəth edilməsi, şəxsi biznes səylərinin səfərbər edilməsi və istehsalda rəqabət üstünlüklərinin maksimum istifadəsini nəzərdə tutur [33, s.-56].

- 1970-ci illərdə tətbiq edilən Çin Modeli. İxracatın böyüməsi daxili iqtisadiyyatın güclü konsolidə edilmiş xarici iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsi və sektoral və regional səviyyələrdə maraqların lobbiciliyinin məhdudlaşdırılması ilə yenidən qurulmasına xidmət edirdi. Bu modeldə xammal və yanacaq ixracının az

olması və ya olmaması üstün götürülürdü. Çin xarici investisiyaları cəlb etməklə güclü iqtisadiyyat qurmağa başladı. Cədvəl 1.1-də Çinin iqtisadiyyatında investisiyaların ixrac və idxal göstəriciləri əksini tapmışdır.

Cədvəl 1.1 Dünyada və Çinin iqtisadiyyatında investisiyaların ixrac və idxal göstəriciləri (100 milyon ABŞ dolları) [43]

	İnvestisiyaidxalı			İnvestisiyaixracı		
	2000	2010	2017	2000	2010	2017
Dünya	13603	13838	14298	11637	13737	14300
Çin	407	1147	1363	9	688	1246

Mənbə: Çin Statistika Bürosunun 2018-ci ildə nəşr olunmuş buraxılışına əsasən hazırlanmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi Çin iqtisadiyyatına daxil olan investisiyalar nəticə etibarilə hazırda Çinin investisiya edən bir ölkə kimi dünya iqtisadiyyatına daxil olmasına səbəb olmuşdur.

-1970-1990-cı illərdə Körfəz ölkələrində həyata keçirilən "Farskərfəzi ölkələrinin modeli". Model dünya bazarlarında kifayət qədər satıla bilən, ölkənin az əhalisi və bir sıra digər şərtlər olduqda məhdud sayda qiymətli resursların ixracına üstünlüyün verilməsini nəzərdə tutur. Gəlirlər əhalinin yüksək həyat səviyyəsini təmin etmək, istehsal sənayesinin inkişafı üçün vəsait toplamaq və resurs sahiblərinin şəxsi kapitalını toplamaq imkanını təmin edir. İqtisadiyyatın inkişafında xarici firmaların və texnologiyaların əhəmiyyətli yardımını müşahidə edilir.

- 18-19-cu əsrlərdə mövcud olan "Kanada-Avstraliya modeli" ABŞ, Avstraliya, Kanada dövlətlərində tətbiq edilmişdir. Model təbii resursların, ərzaq və kənd təsərrüfatı xammalının ixracını nəzərdə tutmaqla iqtisadi inkişafın ən balanslı və davamlı növü hesab edilirdi. Gəlirlər ixracat strukturunda hazır məhsulların payını artırmağa, eynivaxtda, qabaqcıl texnologiyaların idxalına yönəldilir.

2. İdxalatın ilkin inkişafına yönəlmiş xarici ticarət modelləri.

- K. Akamai tərəfindən irəli sürülən "Uçan qazların sürüsü" model 1930-cu illərdə Yaponiyada tətbiq edilmişdir. İqtisadiyyatda idxal sahələrinə və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə üstünlük verilir və bu da xarici istehsal olan

məhsulların ixracı əvəz edən sənayelərin inkişafı üçün texnologiyaların əldə edilməsinə şərait yaradır. Bundan sonra müəyyən bir gəlirli sahə üzrə beynəlxalq ixtisaslaşma imkanları yaranır və daha mürəkkəb məhsulların istehsalına keçidlə hazır məhsulların ixracı artmış olur. Burada əsas fikir ondan ibarətdir ki, ölkənin iqtisadiyyatının xarici mühitdən və ya ayrı-ayrı bölgələrdən böyük asılılığı əlverişli daxili konjunktura baxmayaraq böhrana, iqtisadi tənəzzülə səbəb ola bilər [33, c.-56]

- K. Kodjmanın və T.Ozavanın "Yapon modeli" 1970-ci illərdə Yaponiyada tətbiq edilməyə başlamışdır [37, P. 75—101.]. İqtisadi sistemin sabitliyi birbaşa investisiya və xarici texnoloji yardımı ilə müəyyənləşdirilir. Xarici ticarətin inkişafı ölkənin (bölgəni) beynəlxalq investisiya və texnoloji proseslərə daxil edilməsi ilə dəfələrlə artır. Bu prosesdə transmilli şirkətlərin ölkəyə cəlb edilməsi prosesi, onlar üçün əlverişli mühitin yaradılması məsələləri xüsusi aktualıq kəsb edir.

3. Yerli iqtisadiyyatın ilkin inkişafına yönəldilmiş xarici ticarət modelləri.

- "Daxili inkişaf modeli" S. Şinkler, P. Həddat tərəfindən irəli sürülmüş və 1960-1970-ci illərdə Latın Amerikasının ölkələrində tətbiq edilmişdir. Burada ilkin diqqət odur ki, mövcud sənayep otensialı və geniş kontinental bazar əsasında Latın Amerikasının ölkələri arasında regional inteqrasiya gücləndirilsin. Müxtəlif ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsində əsas fərqlərinin təsiri altında və bu kursun ziddiyyətlərinin daha da artması səbəbindən bu model ciddi nəticə vermədi. Bir çox mütəxəssislər bunu Latın Amerikasının ölkələrində aparılan institusional və struktur islahatların davamlı olmaması, inhisar hallarının hələ də mövcudluğu ilə əsaslandırırırlar. [34, s. 51-66.] Ancaq Braziliya və Meksikada aparılan islahatlar nəticəsində aktiv olaraq ixracın dəstəklənməsi sayəsində bu model uğur qazana bildi.

- Xarici ticarətlə bağlı digər bir model "Xarici ticarətin dövlət monopoliyası" modelidir. 1940-1980-ci illərdə SSRİ-də tətbiq edilmişdir. Xarici iqtisadi əlaqələrin monopoliyası xarici ticarət mexanizminin əsasını təşkil edir və dövlət xarici ticarətin bütün əsas xüsusiyyətlərini müəyyən edir. İqtisadiyyatda ixracatçı və idxalçıları arasında birbaşa təmasların olmaması, planlaşdırılan iqtisadiyyata

uyğun cavab tədbirlərinin süründürülməsi, sərt çərçivədə planlaşdırılan təmaslar və s. məsələlər xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına mane olmuşdur. Xarici ticarətin bazar tənzimləməsinin ənənəvi alətləri bu modeldə öz əhəmiyyətini itirmişdir. Sistemin mənfi cəhətləri bütövlükdə xarici ticarətin üstünlüklərindən faydalanmağı əngəlləmişdir, çünki bu model, əməyin effektiv beynəlxalq bölünməsinə təmin etməmiş, milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi əlaqələrinə optimal cəlb edilməsi baş verməmişdir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, xarici iqtisadi amillər iqtisadiyyatı yalnız böhranın aradan qaldırılmasının ilkin mərhələsində sabitləşdirməkdə mühüm rol oynayır. Xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı ölkə iqtisadiyyatını sabitləşdirmək, yəni bazar islahatlarına əsaslanan iqtisadi infrastrukturun gücləndirilməsi və qorunması ilə milli iqtisadiyyatın yüksəldilməsi və əlverişli makroiqtisadi iqlim yaratmaqla beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün ümumi iqtisadi siyasət kontekstində "əlavə" olaraq nəzərdən keçirilməlidir.

Daxili iqtisadiyyatın sabitliyi və nəticə etibarlılığı ilə, əhalinin həyat səviyyəsində sabit inkişafı iqtisadiyyatda mövcud rəqabət üstünlüklərinin səmərəli istifadəsi yolu ilə əldə edilir. Daim sürətlənən qloballaşma prosesləri kontekstində ikitərəfli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin əsas xüsusiyyətləri ölkənin regional və xarici əmtəə mübadiləsi əlaqələrinin yüksək effektivliyi və ölkənin real iqtisadi rifahının davamlı artım dinamikasında öz əksini tapır.

Müxtəlif ölkələrin həyatında xarici iqtisadi amillərin rolu müxtəlif olmuşdur. Bu aspektdən daha çox uğur əldə etmiş dövlətlərin təcrübəsini daha ətraflı araşdırmaq xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir. Bildiyimiz kimi, Çin iqtisadiyyatı ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən sürətli artım tempi sərgiləməkdədir və bu ölkənin təcrübəsi xarici iqtisadi amillərin inkişafa necə təsir göstərdiyini öyrənmək üçün daha maraqlı hesab edilir. Çin xarici ticarətinin mühüm vəzifələrindən biri islahatların ilk illərində iqtisadiyyatın inkişafı üçün maşınların və texnologiyanın əldə edilməsi olmuşdur. Buna görə, 1990-cı illərdə xarici ticarətdə kompleks avadanlıqların alınmasından qeyri-maddi texnologiyaların (patent, lisenziya və s.), açar rolunu oynayan avadanlıqların alınması istiqamətində istiqamət dəyişdi. Bu

vəziyyətdə, texnologiya və texnikaların alınması Çinin yenidən qurulmuş müəssisələrinə müasir məhsulların istehsalını qurmasına və nəticədə texniki və texnoloji inkişafın daha yüksək səviyyəsinə çatmasına imkan verir. 1995-2005- ci illərdə idxal edilən avadanlıqların sayı və lisenziya müqavilələrinin dəyəri əvvəlki 10 illə müqayisədə 25 dəfə artmışdır [35, s. 181.].

Nəticədə, bəzi sənayelərin idxaldan asılılığı əhəmiyyətli surətdə artmışdır. İdxal avtomobil sənayesi, təyyarə istehsalı, qara metalurgiya sahələrində daha çox əhəmiyyət daşımağa başladı. İdxalat və texnologiya hesabına sənaye istehsalı artımının təqribən 60% -i təmin edilmiş və daxili bazara 8000-dən çox yeni məhsul gətirilmişdir. Maşınların və avadanlıqların idxalı artdıqca, xammal və yarı hazır məhsulların (həm ərzaq, həm də qeyri-ərzaq) satılmalarının payı azalmışdır. Çində taxıl idxalı kəskin şəkildə azalmış və pambığın, soya və bir sıra başqa məhsulların alınmasını tamamilə dayandırmışdır ki, bu isə kənd təsərrüfatında yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində mümkün olmuşdur. Nəticədə məhsulların yığımı səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmış, ölkə özünü kənd təsərrüfatı əhsulları ilə təmin etməkdə üstünlük əldə etmişdir ki, bu da böyük miqdarda valyuta ehtiyatının ölkədə qalmasına imkan yaratmışdır. Eyni zamanda, bir sıra xammal və materialların istehsalı məqsədləri üçün mallara- ağac, metal, rezin, sellüloza və kimyəvi məhsullara idxal asılılığı qalır. İxracın əmtəə strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər olmuşdur. Hazır məhsulların (toxuculuq, elektronika, maşınqayırma) payı əhəmiyyətli dərəcədə artıb. Eyni zamanda kütləvi sənaye məhsulları: pambıq parçalar, paltar, ayaqqabı, oyuncaq və s. birinci yeri (təxminən 50%) qazanıb [36, s. 132].

Ölkə pambıq parçalarının və təbii ipəklərin ixracında dünyada birinci yerdədir. Tekstil sənayesi Çinin xarici valyuta gəlirlərinin ən vacib mənbəyidir. Eyni zamanda, tekstil, sənayeləşmiş ölkələrlə ticarət əlaqələrində ən ağırlı məsələlərdən biridir. Çin tekstil məhsullarının daxili bazarlara sürətlə sirayət etməsindən qorxan bir sıra ölkələr Çin Xalq Respublikasından tekstil ixracını məhdudlaşdırmasını tələb edirdi. Xüsusilə, ABŞ-da toxuculuq sənayesinin 75% -i çətinliklər yaşayır və yerli istehsalçıların taleyi üçün qorxu yaranmışdır. Bununla

yanaşı, ABŞ tərəfindən qoyulan idxal kvotalarının artmasına baxmayaraq, Çin tekstil məhsulları Amerika bazarında birinci yer tutur. Bu məhsulların ənənəvi növlərinin ixracı məhdudiyyətlərə məruz qaldığından Çin yeni kateqoriya məhsulların ixracını davamlı şəkildə inkişaf etdirir və miqdarını artırmadan onların dəyərini artırmaq üçün məhdudiyyətlərə məruz qalan məhsulların keyfiyyətini artırır, bununla da məhdudiyyətlərin təsirindən çıxmış olur. ÇXR xarici ticarətinin hazırkı mərhələsi Qərbin sənayeləşmiş ölkələrinin bazarlarını ələ keçirmək ilə xarakterizə olunur və onların payı ÇXR xarici ticarət dövriyyəsinin 60% -ni təşkil etməkdədir. Çinin əsas ticarət tərəfdaşları Yaponiya, ABŞ, Qərbi Avropa ölkələridir. Onların payına avadanlıqların satın alınmasının 70% -i və texniki sənəd və “nou-hau”ların 90% -i düşür.

Çinin iqtisadi artım mexanizmində açıq xarici iqtisadi siyasət böyük bir rol oynamışdır ki, bununla da Çin beynəlxalq əmək bölgüsündə mövqeyini dəstəkləməyə davam edir. Çinin xarici əlaqələrinin əsas elementi islahatlar illərində sürətli artım tempi olan xarici ticarətdir və illik 16% artım göstəricisi nümayiş etdirir. Xarici ticarətin həcmi 10 il ərzində 15 dəfə artaraq 20,6 milyarddan 1154 milyard dollara çatmışdır və bu göstəriciyə görə dünya üzrə aparıcı yerlərdən birini tutur. Əgər islahat dövründən əvvəl ölkənin ÜDM-də ixracat payı 4-5% olmuşdursa, artıq 90-cı illərin ortalarından bu rəqəm 20% -i keçmişdir və bu Çin üçün çox yüksək rəqəm hesab edilir. Çinin inkişafında mühüm rollardan biri isə azad iqtisadi zonaların yaradılmasıdır. Hazırda ÇXR-də Şençjen, Çjuxay, Şantou, Siamen xüsusi iqtisadi zonaları, 14 azad ticarət zonası, 53 yüksək və yeni texnologiyalar zonası, xaricdə təhsil alan mütəxəssislər üçün 70-dən çox elmi-texniki zona, 38 ixrac yönümlü emal zonası vardır. Dörd Çin xüsusi iqtisadi zonalarından üçü - Şençjen, Çjuxay, Şantou - Quanqdonq vilayətində yerləşir. Bu səbəbdən, bu əyalət Çində elektron, tekstil, qida, əczaçılıq məhsullarının, məişət texnikası istehsalında dünya liderdir. Azad iqtisadi zonaların yaradılması ölkəyə müasir texnologiyaların axınını sürətləndirmişdir ki, bu da yüksək səviyyədə ixtisas tələb edən sahələr üzrə mütəxəssis hazırlığını təmin etmişdir.

ÇXR –də aparılan iqtisadi islahatlarla yanaşı Yeni Sənaye Dövlətlərinin, bir sıra Latin Amerikas1 ölkələrinin investisiya siyasətləri, xarici ticarətin stimullaşdırılması ilə əlaqədar olan tədbirləri də həmin ölkələrin qlobal bazarda rəqabətqabiliyyətini artırmaqdadır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINDA XARİCİ İQTİSADİ AMİLLƏRİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1 . Ölkədə xarici ticarət əlaqələrinin iqtisadi artımdakı rolunun təhlili

Yeni inkişaf yolunu seçmiş ölkəmiz özünün xammal ehtiyatlarından səmərəli surətdə istifadə etmək, qlobal təsərrüfata inteqrasiyanı gücləndirmək məqsədi ilə xarici ticarətin inkişaf etdirilməsinə, ticarətin müasir infrastruktur tipinin yaradılmasına, ticarət sistemində beynəlxalq standartların tətbiqinə xüsusi əhəmiyyət verir. Ölkəmizin xarici ticarətində aparılan tədbirlər bu sektorun iqtisadiyyatın mühüm sahələrindən birinə çevrilməsinə şərait yaratmış, digər dövlətlərlə ticarət münasibətlərinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Respublikada azad iqtisadiyyat, sahibkarlığın inkişaf etməsi, ölkənin iqtisadi nüfuzu, malik olduğu əlverişli coğrafi şərait xarici ticarətin genişlənməsinə böyük imkanlar yaratmışdır. Cədvəl 2.1-də ölkəmizin xarici ticarət dinamikası göstərilmişdir. Göründüyü kimi ölkəmiz son 10 il ərzində ticarətdə müsbət saldo nümayiş etdirmişdir.

Cədvəl 2.1. Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası [20, s.38]

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə				Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə		
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac
2008	54 926,0	7 170,0	47 756,0	40 586,0	466,6	125,5	788,3
2009	20 824,5	6 123,1	14 701,4	8 578,3	37,9	85,4	30,8
2010	27 960,8	6 600,6	21 360,2	14 759,6	120,0	105,0	125,3
2011	36 326,9	9 756,0	26 570,9	16 814,9	103,9	145,3	88,7
2012	33 560,9	9 652,9	23 908,0	14 255,1	89,3	96,9	86,2
2013	34 687,9	10 712,5	23 975,4	13 262,9	106,3	109,1	105,1
2014	31 016,3	9 187,7	21 828,6	12 640,9	94,1	85,4	98,0
2015	21 945,8	9 216,7	12 729,1	3 512,4	96,6	99,5	95,4
2016	17 675,7	8 532,4	9 143,3	610,9	87,6	90,1	85,8

Mənbə: Azərbaycanın xarici ticarəti. Bakı, 2016, “DSK”, 2015, 258 s. 2016, 232 s

Ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrində baş verən müsbət tendensiyalar milli iqtisadiyyatın davamlı olaraq inkişafına müsbət nəticəsini göstərmişdir. 2017-ci ildə milli ÜDM əvvəlki ilə nisbətən 0,1 faiz artaraq 70135,1 milyon manata çatmışdır. 2013-cü ildə isə xarici ticarətin dövriyyəsinin ÜDM-da çəkisi ən yüksək

səviyyəyə - 46,3 %-ə çatmışdır və idxal 14,3%, ixrac isə 32,0% təşkil etmişdir [19]. Müqayisə üçün, xarici ticarət dövriyyəsinin ÜDM-da çəkisi Yaponiyada 16,1%, Braziliyada 9,2%, ABŞ-da isə 15,2% təşkil etməkdədir. Hal-hazırda Azərbaycanın iqtisadiyyatının qlobal bazardan asılılığı yüksək səviyyədədir. Respublikanın iqtisadiyyatının inkişaf etməsi nəticəsində idxalın və ixracın strukturu zənginləşmişdir. Son illər xaricə ixrac edilən məhsulların siyahısı artmışdır. 2003-cü ildə ölkədən 1218 adda məhsul ixrac edilirdisə hazırda bu rəqəm 3 dəfə artmışdır. Xarici ölkələrə ixrac edilən məhsulların böyük hissəsini mineral məhsullar, xam neft və neft emalı məhsulları təşkil etməkdədir. Lakin, qeyri-neft məhsullarından ərzaq məhsulları, əlvan metal və onlardan hazırlanmış məhsullar, rezin, kauçuk və onlardan hazırlanmış məhsullar, kimya sənayesinin məhsulları daha çox ixrac edilmişdir. Həmçinin ölkəmizdən ixrac edilən ərzaq məhsullarından çay, yağlar, şəkər və un məmulatları, meyvə və tərəvəz konservləri də mühüm çəkiyə malikdir. Cədvəl 2.2-də beynəlxalq standart ticarətinin təsnifatı üzrə ölkəmizin ixrac və idxalının strukturu əksini tapmışdır.

Cədvəl 2.2 Beynəlxalq standart ticarət təsnifatı üzrə idxal və ixracın strukturu [20, s. 46]

idxalda xüsusi
çəkisi, faizlə

№	Məhsul bölmələri	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
	Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	o cümlədən:									
0	Yeyinti məhsulları və diri heyvanlar	11,4	10,4	13,1	10,1	9,9	9,9	10,7	9,9	13,9
1	İçkilər və tütün	3,2	4,1	4,0	3,0	3,7	3,7	5,1	3,9	2,5
2	Qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa)	2,9	1,7	2,7	2,7	3,5	3,0	1,6	2,3	2,2
3	Mineral yanacaq, sürtkü yağları, analogi	1,6	1,1	1,1	0,9	0,9	1,3	3,2	1,6	3,2

	materiallar									
4	Heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər	0,9	1,1	1,3	0,8	1,0	0,6	0,8	0,8	1,5
5	Kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analoji məhsullar	8,3	8,2	8,9	8,8	10,0	8,7	9,5	9,1	10,5
6	Əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları	16,9	17,4	21,6	19,7	21,5	18,1	19,4	25,6	22,3
7	Maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları	47,5	47,4	40,6	48,4	41,7	39,0	37,6	39,9	33,0
8	Müxtəlif sənaye məmulatları	7,2	8,5	6,6	5,3	7,7	7,0	7,5	6,9	10,7
9	Digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar	0,1	0,1	0,1	0,3	0,1	8,7	4,6	0,0	0,2

ixracda xüsusi çəkisi, faizlə

№	Məhsul bölmələri	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
	Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	o cümlədən:									
0	Yeyinti məhsulları və diri heyvanlar	0,9	2,7	1,9	2,1	2,6	2,7	3,0	4,9	5,2
1	İçkilər və tütün	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,3
2	Qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa)	0,2	0,2	0,1	0,1	0,3	0,2	0,2	0,2	0,5

3	Mineral yanacaq, sürtkü yağları, analogi materiallar	97,1	92,8	94,1	94,4	93,1	92,7	92,4	87,9	87,0
4	Heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər	0,2	0,7	0,7	0,5	0,8	0,8	0,6	0,8	0,2
5	Kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analogi məhsullar	0,4	0,6	0,6	0,9	1,0	0,7	1,1	1,5	1,7
6	Əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları	0,9	1,2	0,8	1,1	1,2	1,1	0,9	1,4	3,0
7	Maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları	0,3	1,4	1,0	0,2	0,4	0,7	0,4	1,6	1,1
8	Müxtəlif sənaye məmulatları	0,0	0,2	0,3	0,2	0,2	0,6	0,9	0,7	0,2
9	Digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar	0,0	0,1	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,7	0,8

Mənbə: Azərbaycanın xarici ticarəti. Bakı, 2016, "DSK", 2015, 258 s. 2016, 232 s

Cədvəl 2.2 –dən aydın olur ki, ölkəmizdə idxalın strukturunda maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları, sənaye malları daha çox üstünlük təşkil etməkdədir. İdxal strukturunda müxtəlif sənaye avadanlıqları ölkənin sənaye potensialının yenidən qurulmasında mühüm rol oynamaqdadır. Müxtəlif sənaye avadanlıqları rəqabətqabiliyyətli müəssisələrin qurulmasına ölkənin sənaye tutumlu ixrac potensialının genişlənməsində mühüm rol oynamaqdadır. Son illərdə ölkəmizdə müxtəlif sənaye parklarının yaradılması sahəsində tədbirlər görülmüşdür. İnnovativ

və yeni texnologiyalar əsasında rəqabətqabiliyyətli istehsalın inkişafı istiqamətində şəraitin yaradılması, sahibkarlığa dəstəyin göstərilməsi, qeyri-neft sektorunda inkişafın təmin edilməsi və məşğulluğun artırılması istiqamətində Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı (müxtəlif təyinatlı sənaye məhsullarının istehsal edilməsi), Qaradağ Sənaye Parkı (gəmiqayırma), Mingəçevir Sənaye Parkı (tekstil), Balaxanı Sənaye Parkı (tullantı emalı), Pirallahı Sənaye Parkı (dərman vasitələrinin istehsalı), Ələt qəsəbəsində Yeni Bakı Ticarət Limanı yaradılmışdır. Qeyd olunan sənaye parklarında tətbiq edilən texnoloji avadanlıqlar inkişaf etmiş ölkələrdən idxal edilmişdir. Bu amil həmçinin, müasir texnologiyalardan istifadə etmək qabiliyyətində olan mütəxəssislərin yüksək hazırlığı məsələsini də gündəmə gətirir ki, bu isə nəticə olaraq ölkədə insan kapitalının inkişaf etməsi üçün zəmin yaratmaqdadır. Ölkənin ixrac strukturunda isə böyük üstünlük mineral yanacaqlara məxsusdur. İxracın strukturunda mineral yanacaqların belə böyük üstünlüyə malik olmasına baxmayaraq bu kateqoriya məhsulların ixracından əldə edilən valyutanın iqtisadiyyatın digər sektorlarının inkişafına yönəldilməsinin nəticəsidir ki, ixracda mineral yanacaqların çəkisi 2008-ci ildəki 97,1 %-dən 2016-cı ildə 87%-ə düşmüş, digər kateqoriyalar üzrə ixrac göstəricilərinin artmasına səbəb olmuşdur. Mineral yanacaqların ixracından əldə olunan valyuta iqtisadiyyatın diversifikasiyasının daha da sürətləndirilməsinə öz təsirini göstərmişdir. Bununla bağlı nəzərdə tutulan tədbirlərin sistemli olaraq və ardıcıl reallaşdırılması məqsədilə dövlət başçısının fərman və sərəncamları ilə “Azərbaycan Respublikasının regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafı Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhəlinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”, 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” təsdiq olunmuş və uğurla icra edilir. Ölkəmizin davamlı inkişafı strategiyasının əsas tərkib hissəsi məhz "Regionların sosial və iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqram"larıdır və bu proqramların maliyyə

təminatında ölkəmizin neft ixracı nəticəsində valyuta daxilolmaları mühüm rol oynamaqdadır. Hökumət daha çox ölkənin qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb olunmasını təmin etmişdir və xam neftin ixrac olunmasından əldə olunan mənfəətlər regionların inkişafını təmin edir. Dövlət proqramları qeyri-neft sektorunda davamlı inkişafa, sosial təminat infrastrukturunun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına yardım etmişdir. Regionların inkişafı üzrə dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsinə yaranan ehtiyac isə aşağıda qeyd olunan amillərlə müəyyən olunur:

- ölkənin təbii və iqtisadi potensialından optimal istifadə etməklə milli iqtisadiyyatın davamlı olaraq inkişafını təmin etmək;
- iqtisadi baxımdan regionlar arasında ciddi fərqlərin aradan götürülməsi,
- inkişafın və regional tarazlığın təmin olunması;
- yoxsulluğun azaldılması istiqamətində məşğulluğun artırılması və sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi;
- köhnə müəssisələrin istehsalat fəaliyyətinin bərpası və yenilərinin yaradılması;
- regionların inkişafı məqsədilə zəruri infrastrukturların yaradılması.

İlk dövlət proqramı nəticəsində regionlara investisiyalar 14,6 dəfə artmışdır. Xüsusilə, qeyri-neft sektoruna yönəlmiş investisiyaların həcmi 12,9 dəfə artmışdır. Regionların inkişafı istiqamətində bütün mənbələrdən maliyyə yardımı 50,7 mlrd. manat olmuşdur. Respublikada 55,6 min yeni müəssisə yaradılıb ki onların da 80% -i məhz regionların payına düşür. Aparılmış iqtisadi islahatlar nisbətən qısa müddətdə respublikada makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək və əhalinin həyat səviyyəsini artırmağa imkan verdi. Regionlarda mövcud olan təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəsi ilə kənd təsərrüfatında istehsalın həcmi artmış, qeyri-neft sənayesində dinamik inkişaf təmin olunmuşdur, o cümlədən emal sənayesi, xidmət sektoru, turizm, məşğulluq artmışdır və əhalinin regionlardan miqrasiyası əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. Həmçinin əhalinin gəlirləri də sürətlə artmışdır. Cədvəl 2.1-dən görüldüyü kimi 2015-ci ildən başlayaraq xarici ticarətdə müsbət saldo əvvəlki illə müqayisədə sürətlə aşağı enmişdir. Bu hal neft qiymətlərinin

düşməsi ilə ixrac neftindən əldə olunan valyuta azalması nəticəsində meydana çıxmışdır. Enerji resursları və digər yanacaq növlərində ixrac məhsullarının qiymətinin dünya bazarında azalması ölkədə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə öz təsirini göstərir. İxracın 90%-dən, büdcə gəlirlərinin isə 60%-dən çoxu məhz neft sektorunun hesabına formalaşır. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının hesablamalarına əsasən, neftin qiymətinin 1% aşağı düşməsi qeyri-neft ÜDM-ni 0.13% azaldır, büdcə xərclərinin 1% azalması isə ÜDM-i 0.3% azaldır. Qeyri-neft sektorunda inkişaf bu istiqamət üzrə ixracın dinamikasında da özünü göstərmişdir. Cədvəl 2.3-də Azərbaycanda qeyri-neft sektoru üzrə ixracın vəziyyətinə dair məlumatlar yer almışdır.

Cədvəl 2.3 Azərbaycanda qeyri-neft sektoru üzrə əsas ixrac məhsulları.

Malların adı	2015		2016		2017	
	Miqdarı	Məbləği, min ABŞ dolları	Miqdarı	Məbləği, min ABŞ dolları	Miqdarı	Məbləği, min ABŞ dolları
Kartof, ton	36 712,0	20 950,2	38 229,4	15 789,1	57 597,2	25 821,6
Təzə tərəvəz, ton	83 312,5	70 690,5	124 511,0	113 186,6	229 697,2	184 207,6
Təzə meyvə, ton	172 980,9	220 087,2	214 349,9	243 434,9	260 712,2	292 048,7
Çay, ton	4 287,5	19 501,5	1 137,7	6 178,8	1 735,0	10 232,7
Bitki yağları, ton	23 469,2	55 930,5	10 253,6	10 711,2	9 491,7	9 887,3
Şəkər, min ton	220,8	212 087,9	108,4	62 030,0	61,2	39 515,1
Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	2 880,1	3 945,7	5 768,3	5 150,0	5 950,5	5 124,5
Meyvə və tərəvəz şirələri, ton	6 727,2	6 911,0	6 121,2	6 264,9	9 627,2	10 264,2
Elektrik enerjisi, mln. kVt.s	293,8	17 225,8	646,8	28 344,5	1 160,2	50 969,0
Pambıq lifi, ton	4 636,9	5 014,2	5 083,4	6 039,6	22 024,9	32 555,7
Qara metallardan	65 665,6	15 639,4	152 368,5	34 446,5	76 575,5	23 613,7

yarımfabrikatlar, ton						
Qara metallardan çubuqlar, ton	4 449,3	1 825,6	6 086,1	2 353,0	21 054,3	10 054,0
Emal olunmamış alüminium, ton	56 121,9	71 897,0	43 407,2	49 819,2	31 620,4	51 229,3

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin internet resursu www.stat.gov.az əsasında hazırlanmışdır.

Cədvəldə görünən kimi ölkənin qeyri-neft ixrac strukturunda kənd təsərrüfatı məhsulları önəmli yer tutmaqdadır. Ölkələr üzrə Azərbaycanın qeyri-neft məhsullarının ixracı strukturu isə Cədvəl 2.4-də verilmişdir.

Cədvəl 2.4. 2017-ci ildə mühüm növ qeyri-neft məhsullarının ixracı (ölkələr üzrə)

Mallar	Ölkələr	Miqdarı	Məbləği, min ABŞ dolları
Kartof, ton	Cəmi	57 597,2	25 821,6
	Rusiya Federasiyası	57 106,5	25 669,3
	Ukrayna	179,2	74,5
	Qazaxıstan	159,3	43,9
Təzə tərəvəz, ton	Cəmi	229 697,2	184 207,6
	Rusiya Federasiyası	196 278,8	177 833,9
	İraq	17 794,9	3 324,4
	Türkmənistan	11 681,2	2 046,1
Təzə meyvə, ton	Cəmi	260 712,2	292 048,7
	Rusiya Federasiyası	217 618,1	196 919,5
	Ukrayna	16 669,4	6 417,4
	İtaliya	8 961,7	51 484,5
Çay, ton	Cəmi	1 735,0	10 232,7
	Rusiya Federasiyası	1 080,1	5 398,0
	Gürcüstan	363,5	2 639,5
	Ukrayna	182,8	1 353,2
Şəkər, min ton	Cəmi	61,2	39 515,1
	Türkmənistan	49,5	32 433,1
	Gürcüstan	8,6	4 778,3
Tütün, ton	Cəmi	4 586,3	14 265,4
	Belarus	2 600,0	9 946,4

	Rusiya Federasiyası	1 887,8	4 073,3
	Gürcüstan	91,7	221,4
Pambıq lifi, ton	Cəmi	22 024,9	32 555,7
	Türkiyə	21 856,3	32 292,3
	Rusiya Federasiyası	168,6	263,4
Emal olunmamış alüminium, ton	Cəmi	31 620,4	51 229,3
	Türkiyə	26 213,8	42 719,5
	Yaponiya	2 203,2	3 521,3
	Beliz	864,0	1 425,4

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin internet resursu www.stat.gov.az əsasında hazırlanmışdır.

Cədvəldən aydın olduğu kimi qeyri-neft məhsullarının ixracı ölkələri içərisində MDB dövlətləri əsas yer tutmaqdadır. Neft qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə 2016-cı ilin əvvəlindən etibarən Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında valyuta ehtiyatları 1,1 milyard dollar aşağı düşmüşdür (təxminən 20,7%). Xarici valyuta ehtiyatlarının azalması tendensiyası manatın məzənnəsinin ABŞ dolları ilə müqayisədə sabit saxlanması məqsədilə valyuta bazarında Mərkəzi Bankın müdaxilələrinin nəticəsində yaranmışdır. Daha sonra 2016-cı ildə dekabrın sonunda Mərkəzi Bank tərəfindən tətbiq olunan "üzən məzənnə"yə keçidlə bağlı olaraq Azərbaycanın milli valyutası olan manatın qeyri-sabitliyi ilə yadda qalmışdır. Qeyd olunan tədbir ölkədə ödəmə balansını yaxşılaşdırmaq məqsədilə kifayət həcmdə və dünyada milli iqtisadiyyatın rəqabətliyinin təmin olunması üçün xarici iqtisadiyyatlarda uzun müddətli şokların güclənməsi halları nəzərə alınaraq hazırlanmışdır. 2016-cı il ərzində rəsmi valyuta məzənnəsində dəyişkənlik 22% -ə çatmışdır. Həmçinin, dünyada neft ixrac edən dövlətlər neft qiymətinin aşağı olduğu bir dövrdə qiymətlərin düşməsinin qarşısını almaq üçün neft istehsalının azaldılması ilə bağlı qərarlar qəbul etmişdir. Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 2016-cı ildə ölkəmiz 41,03 milyon ton xam neft və qaz kondensatı istehsal etmişdir ki, bu 2015-ci ildəkindən 1,5% azdır. Neftin hasilatının aşağı düşməsi ölkəmiz üçün mənfi təsirlərə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən, 2016-cı ildə Azərbaycan hökumətinin söyləri neft və karbohidrogen xammalının qiymətlərindən asılı olmayaraq, ixrac potensialını inkişaf etdirmək, qeyri-neft sektorunu

genişləndirmək və bununla da istehsal sahələrinin yaradılmasını təmin etmək olmuşdur. Bu faktor mal və xidmətlərin istehsal edilməsi və investisiya mühiti üçün əlverişli şəraiti təmin etmişdir. Bu planın reallaşdırılması üçün 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ticarət və logistika, kənd təsərrüfatı, kommunal xidmətlər, İKT, sənaye və maşınqayırma, maliyyə xidmətləri, turizm, eləcə də özəlləşdirmə və sahibkarlıq sahələrinin inkişafını əhatə edən "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatı üçün strateji yol xəritələrini" təsdiq etmişdir. Strateji yol xəritələrində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası 2020-ci ilə qədər ölkədə ÜDM-nin 7 milyard manatdan çox artmasını təmin edərək 125,5 min iş yerinin açılmasını təmin edəcək.

Ölkəmizin əsas ixrac potensialını xam neft və qaz təşkil etdiyindən və bu məhsullara qlobal bazarlarda, hətta böhran şəraitində də tələbatın mövcud olması neftin böhrandan öncə yüksək qiyməti Azərbaycan hökumətinə iri həcmli maliyyə vəsaitlərini Dövlət Neft Fondunda toplamağa imkan yaratmışdır ki, bu vəsaitlərdən maliyyə böhranı dövründə iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi istiqamətində istifadə olunmuşdur.

Beləliklə bu gün Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında enerji resurslarından əldə edilmiş valyuta ehtiyatlarını əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, insan kapitalının inkişafına, qeyri-neft sektorunda iqtisadiyyatın aparıcı sahəsinə çevrilməsinə, regionlar arasında bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına yönəltməklə davamlı inkişafı təmin etməyi prioritet olaraq qəbul etmişdir.

2.2. Xarici investisiyaların Azərbaycanda iqtisadi inkişafa təsirinin əsas istiqamətləri

Ölkədə mövcud siyasi-iqtisadi sabitlik, sərmayədarların hüquqlarının müdafiəsi, əlverişli coğrafi mövqe, müxtəlif təbii ehtiyatlar, yüksəkixtisaslı işçi qüvvəsi respublikanı xarici investisiyalara ən cəlbedici ölkələrdən birinə çevirmişdir. İndiyə qədər Azərbaycanla xarici ölkələr arasında sərmayələrin təşviq olunması və qarşılıqlı müdafiəsi üzrə 46 saziş və müqavilə imzalanmışdır.

Əlverişli investisiya mühitinin təmin edilməsi nəticəsində indiyə qədər ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə 180 milyard ABŞ dolları dəyərində investisiya cəlb olunmuşdur ki, bunun əhəmiyyətli hissəsi xarici investisiyalar olmuşdur. Xarici investisiyanın adambaşına düşən həcminə görə ölkəmiz MDB regionunda əsas yerlərdən birini tutur.

Respublikada xüsusilə 2004-2014-cü illərdə daha yüksək investisiya aktivliyi qeydə alınmışdır. Həmin dövrdə ölkə iqtisadiyyatına 148,9 milyard manat investisiya cəlb olunmuşdur ki, bunun 54,1%-i daxili, 45,9%-i isə xarici mənbələrin hesabına reallaşdırılmışdır. Investisiya qoyuluşlarının ÜDM-də ümumi çəkisi 36,3%, qeyri-neft sektoru üzrə cəlb edilmiş investisiyaların qeyri-neft ÜDM-də çəkisi isə 50,7% olmuşdur[40]. Həmin dövr ərzində investisiya aktivliyinin əsas səbəbikimi yüksək neft gəlirləri göstərilir.

2007-ci ilə qədər ölkəmizin iqtisadiyyatına cəlb olunan investisiyaların mənbəyi olaraq birbaşa xarici investisiyalar aparıcı mövqeyə malik olmuşdur. Sonrakı zamanlarda isə vəziyyət dəyişərək daxili investisiya aktivliyi məhz dövlət maliyyəsi hesabına artmışdır. Məhz birbaşa xarici investisiyalardan effektiv istifadənin nəticəsidir ki, son dövrlər ölkəmiz valyuta ehtiyatlarını artıraraq artıq investisiya edən ölkəyə çevrilmişdir. Bununla yanaşı, ölkədə birbaşa xarici investisiyaların əsasında formalaşmış kapitalın ÜDM-də payı regionda mövcud orta göstəricidən aşağıdır. Məsələn, 2014-cü ildə birbaşa xarici investisiyaların ÜDM-də payı Gürcüstanda 74%, Qazaxıstanda 61%, Türkmənistanda 55%, Ukraynada 49%, Qırğızıstanda 48%, Moldovada 46% Azərbaycanda isə 25% təşkil etmişdir [27].

Qeyri-neft sektorunda birbaşa xarici investisiyaların çəkisinin az olmasına baxmayaraq, həmin sektorda artım tempi yuxarı olmuşdur. Birbaşa xarici investisiyaların orta illik artımı 8,2% təşkil edirdisə, qeyri-neft sektorunda bu göstərici 32,5%-ə yaxın olmuşdur. Göründüyü kimi qeyri-neft sektorunda inkişafda birbaşa xarici investisiyaların rolu böyük olmuşdur. Nəticədə sənaye üzrə qeyri-neft sektorunda sürətli artımlar müşahidə olunmuşdur. 2000-ci ildə qeyri-neft

sektorunun xüsusi çəkisi 2,5% təşkil edirdisə, 2015- ci ildə həmin göstərici 69,3%-ə çatmışdır [41].

Yüksək artım templərinə baxmayaraq, bu sektora cəlb edilmiş birbaşa xarici investisiyalar mövcud potensialdan aşağı olaraq qalır və hələ ki enerji sektorundakı xarici investisiyaların payı daha çoxdur.

Cədvəl 2.5 –dən məlum olur ki, ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmuş investisiyaların miqdarı 2012-ci il ilə müqayisə edildikdə təqribən 2 mlrd. manat artmışdır. Həmin dövr ərzində xarici investisiyaların həcmi isə 2 dəfə artmışdır.

Cədvəl 2.5 İqtisadiyyata yönəldilmiş investisiyalar [20].

	2012	2013	2014	2015	2016
Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları (xarici investisiyalar nəzərə alınmaqla):					
mlyn.manat	20251,1	21448,2	21890,6	20057,4	22868,5
mlyn.dollar	25777,8	27340,0	27907,5	19547,2	14329,5
Xarici investisiyalar:					
mlyn.manat	8102,7	8269,3	9175,7	10998,9	16216,1
mlyn.dollar	10314,0	10540,9	11697,7	10719,1	10161,1
Daxili investisiyalar:					
mlyn.manat	12148,4	13178,9	12715,0	9058,5	6652,4
mlyn.dollar	15463,8	16799,1	16209,8	8828,1	4168,4

Mənbə: Azərbaycanın xarici ticarəti. Bakı, 2016, “DSK”, 2015, 258 s. 2016, 232 s

Son illər statistikaya nəzər salsaq Azərbaycan aktiv investisiya siyasəti həyata keçirən ölkələr siyahısına daxil oluna bilər. 2016-ci il üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatına 22 mlrd.manat investisiya yönəldilmişdir. Daxili investisiya qoyuluşu azalaraq 6,6 mlrd. manat olmuş, xarici investisiyalar isə demək olar ki, sabit olmuşdur.

Ölkəmizin iqtisadiyyatının müxtəlif sahələri üzrə əsas kapitala cəlb edilmiş sərmayələr cədvəl 2.6 –da əksini tapmışdır. Cədvələ əsasən investisiyalar daha çox sənaye sahələrinə cəlb edilmişdir.

Cədvəl 2.6. İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya [40].

İllər	Cəmi	o cümlədən					
		sənaye	kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	tikinti	nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	informasiya və rabitə	digər sahələr
milyon manat							
2012	15407,3	6039,9	648,8	499,0	2621,1	329,5	5269,0
2013	17850,8	7499,6	574,3	707,8	3570,0	200,7	5298,4
2014	17618,6	7639,5	363,9	2221,7	2440,6	157,5	4795,4
2015	15957,0	8499,9	355,4	2123,5	2199,9	335,3	2443,0
2016	16772,8	9949,8	325,1	2831,8	1392,3	199,4	1074,4
Faiz							
2012	100	39,2	4,2	3,2	17,0	2,1	34,3
2013	100	42,0	3,2	4,0	20,0	1,1	29,7
2014	100	43,4	2,1	12,6	13,9	0,9	27,1
2015	100	53,3	2,2	13,3	13,8	2,1	15,3
2016	100	63,1	2,1	17,9	8,8	1,3	6,8

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin internet resursu

Milli iqtisadiyyatda əsas kapitalla yönəldilən yatırımların 66.1%-i məhz qeyri-neft sektorunun payına düşür. Hal-hazırda ölkədə qeyri-neft sektorunda cəlb olunan birbaşa xarici investisiyaların mənbəyi olaraq ABŞ, Böyük Britaniya, Türkiyə, Rusiya, Fransa, İtaliya və Yaponiya üstünlük təşkil edir. Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasına üzv olan dövlətlərin sərmayələri hesabına isə ölkədə 2700-ə qədər müəssisələr yaradılmışdır ki, bu isə ölkədə fəaliyyətdə olan xarici investisiyalı müəssisələrin təqribən 37%-ni təşkil etməkdədir. Hazırda isə respublikada 6857 xarici investisiyalı şirkət fəaliyyət göstərməkdədir. Bu şirkətlərin 36%-i Türkiyə, 7,8%-i Böyük Britaniya, 8,3%-i Rusiya investisiyaları əsasında təsis edilmişdir. 2017-ci il üzrə ölkədə qeydiyyatda alınmış 558 xarici investisiya əsasında fəaliyyət quran müəssisədən 147-si (26,3%) Türkiyə, 81-i (14,5%) İran, 52-si (9,3%) Pakistan, 39-u (7%) Rusiya, 29-u (5,2%) Hindistan, 25-

i (4,5%) Ukrayna, 25-i (4,5%) Gürcüstan, 160-ı isə (29%) digər xarici dövlətlərin investorlarıdır [20]. Xarici investisiya əsasında fəaliyyətini quran şirkətlər həmçinin, Azərbaycanda dövlət vəsaiti hesabına reallaşdırılan infrastruktur layihələrdə də podratçı qismində fəal iştirak etməkdədirlər. Investisiyalar iş yerlərinin yaradılmasında, insanların istehlak malları ilə təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Son 10 ildə əhali gəlirləri 6,5 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 5,5 dəfə artmış, yoxsulluq səviyyəsi 8,4 dəfə azalaraq 5,3 faiz təşkil etmiş, işsizlik səviyyəsi 5 faiz təşkil etmişdir [19]. Bu tendensiyanın nəticəsi olaraq son 13 ildə ölkəmizdə 1 milyon 400 min yeni iş yeri yaradılmışdır ki, bunun da əksəriyyəti məhz qeyri-neft sektorunun payına düşür.

Həmçinin investisiyalar müasir texnologiyaların, dünya təcrübəli mütəxəssislərin ölkəmizə axınını stimullaşdırmış, bu isə ölkəmizdə rəqabət qabiliyyətli istehsalat sahələrinin qurulmasına təsir göstərmişdir. Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafında davamlılığın təmin olunmasında mühüm şərtlərdən biri neft və qazın uğurla dünya bazarına çıxarılması olmuşdur. Ölkəmizin neft ehtiyatlarının hasil edilməsində isə müstəqilliyin ilk dövründə cəlb edilən investisiyaların əhəmiyyəti olmuşdur. 1994-cü il sentyabr ayının 20-də Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqları üzrə neftin birgə hasilatını nəzərdə tutan dəyəri 7,4 mlrd. ABŞ dolları olan "hasilatın pay bölgüsü" müqaviləsi imzalanmışdır. Bu müqavilə həmin dövrdə tarixi, siyasi, iqtisadi əhəmiyyətinə görə "Əsrin müqaviləsi" adlanmışdır. Azərbaycanın müasir tarixində əhəmiyyətli müqavilələrdən birincisi sayılan "Əsrin müqaviləsi"ndə 8 dövlətdən (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanı) 13 nəhəng neft şirkəti (BP, ARDNŞ, Amoco, McDermott, UNOCAL, Lukoil, Statoil, Exxon, Türkiyə Petrolları, Ramco, Delta, Pennzoil, ITOCHU) iştirak etmişdir. Müqavilədə böyük pay sahibi olan xarici təşkilat Böyük Britaniyanın "British Petroleum" (qoyulacaq investisiyanın 17,12%) şirkəti idi.

Daha sonra neft xammalının ixrac olunmasının diversifikasiyasının təmin olunması, müxtəlif nəqliyyat vasitələrini istifadə etməklə mühüm kommunikasiya

layihələrinin həyata keçirilməsinin zərurəti meydana çıxmışdır. Ölkəmizin təşəbbüsü ilə baş tutan regional neft və qaz layihələri xarici investorlar üçün həmişə maraq kəsb etməkdədir. Azərbaycanın neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasında böyük əhəmiyyətə malik Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri bu baxımdan ən iri investisiya layihəsi hesab edilir. Layihə Azərbaycanın geoiqtisadi baxımdan üstünlüyünü təmin etməkdə, 3 qonşu ölkə arasında strateji əməkdaşlığın yaradılmasında vacib rol oynayır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin inşa edilməsində BP şirkəti layihənin operatoru seçilmişdir. Kəmərin tikintisi, istismarı üçün isə təsis edilmiş “BTC Ko.” şirkətinin səhmdarları BP (30,1 faiz), SOCAR (25 faiz), Şevron (8,9 faiz), Statoyl (8,71 faiz), TPAO (6,53 faiz), ENİ (5 faiz), Total (5 faiz), İtoçu (3,4 faiz), İNPEX (2,5 faiz), KonokoPhillips (2,5 faiz) və Amerada Hess (2,36 faiz) müəyyən edilmiş və layihəyə ümumilikdə 5 milyard ABŞ dolları həcmində maliyyə vəsaiti ayrılmışdır. Kəmərlə fəaliyyətə başladığı 2006-cı ildən etibarən 400 milyon tondan artıq xam neft kəmərlə vasitəsilə nəql edilərək Türkiyənin Ceyhan limanında 4 minə yaxın tankerə yüklənmiş və dünya bazarına çıxarılmışdır. Azərbaycanda hasil edilən karbohidrogen xammalının dünya bazarına çıxarılması üçün investisiyanın cəlb olunmasını nəzərdə tutan digər bir layihə Transxəzər Qaz Boru Kəmərinin inşa edilməsidir. Bu Kəmərlə təbii qazın Türkmənbaşından Bakıya nəql edilməsi və sonra Azərbaycan-Gürcüstan, daha sonra Türkiyə-Yunanıstan-İtaliya və yaxud Ukrayna-Polşa-Mərkəzi Avropa ölkələri istiqamətinin əhatə olunması nəzərdə tutulur. Azərbaycan qazının Avropa bazarlarına çıxarılması ilə əlaqədar olaraq Trans Anadolu (TANAP) və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) layihələrinin icrası məqsədilə əlavə olaraq investisiyaların cəlb olunması da xüsusi olaraq vurğulanmalıdır. Ümumilikdə dəyəri 4,5 milyard avro olan 2 layihənin TANAP üzrə işləri tam, TAP üzrə isə 65% işlər yekunlaşmışdır. Avropa İnvestisiya Bankı isə layihəyə 1,5 mlrd. avro sərmayə yönəltmişdir. TANAP-ın illik ötürmə gücü 16 mlrd. kubmetr təşkil edir və gələcəkdə bu rəqəmin 30 mlrd. kubmetrə qədər artırılması nəzərdə tutulmuşdur. Perspektivdə bu kəmərlə Azərbaycan yataqlarından və həmçinin Mərkəzi Asiya, habelə, Yaxın Şərqlə Şərqi Aralıq dənizi

regionundan hasil olunacaq qazın tranzitlə Cənub Qaz Dəhlizinə qoşmaq və Avropa bazarına çıxarmaq imkanına malikdir. Göründüyü kimi bu investisiya layihəsi nəinki ölkəmizin iqtisadi inkişafında, eyni zamanda regionda geoiqtisadi üstünlüyünün təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Milli iqtisadiyyata yönəldilən kapital daha çox neft və qaz sektorunun inkişaf etdirilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Lakin, milli iqtisadiyyatın inkişafı məqsədilə xarici investisiyalardan iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, xüsusilə kənd təsərrüfatı, emal sənayesi kimi istiqamətlərdə də istifadə edilməsi vacibdir. Həmçinin, xarici investisiyaların cəlb edilməsinin iqtisadiyyatın inkişafında stabil hal alması üçün iqtisadiyyatın strukturu və texnoloji təminatını reallaşdırmaqla yanaşı sosial və ekoloji problemlərin həllini də uzlaşdırmaq vacibdir. Ölkəmizdə kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyalar da öz bəhrəsini verməkdədir. Ötən dövrlərlə müqayisə olunduqda bir sıra kənd təsərrüfatı üzrə məhsulların idxal edilməsi azalmışdır. Nəticədə istehsal olunan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları əhalinin tələbatının ödənməsini təmin etmişdir. Əgər 1995-ci ildə ölkəyə daxil olan ərzaq məhsullarının çəkisi xarici ticarət dövriyyəsində 41,6% təşkil edirdisə, artıq 2010-cu ildə həmin göstərici 2 dəfədən çox azalmış, növbəti illərdə isə bu tendensiya azalmağa doğru davam etmişdir.

Azərbaycan böyük kənd təsərrüfatı potensialına malik bir ölkə hesab olunur. Dövlət tərəfindən davam etdirilən ardıcıl siyasət bu sahədə ikiqat və hətta üçqat artım əldə etməyə imkan verəcəkdir. Ərzaq təchizatı problemlərinin həllində müəyyən vəzifələri sürətləndirmək üçün davamlı inkişafın sosial-iqtisadi aspektləri kimi qiymətləndirilə bilən aşağıdakı tədbirlər görülür:

- kənd təsərrüfatında yüksək məhsuldarlığa nail olmaq;
- kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşməsi və ölkənin ərzaq idxalından asılılığının zəifləməsi;

Mövcud resurslardan və maliyyə imkanlarından müvafiq istifadə etməklə aqrar sektora yönəldilmiş vəsaitlərin artırılması;

-ölkənin ərzaq idxalından asılılığının azaldılması və ərzaq təhlükəsizliyi probleminin həlli üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

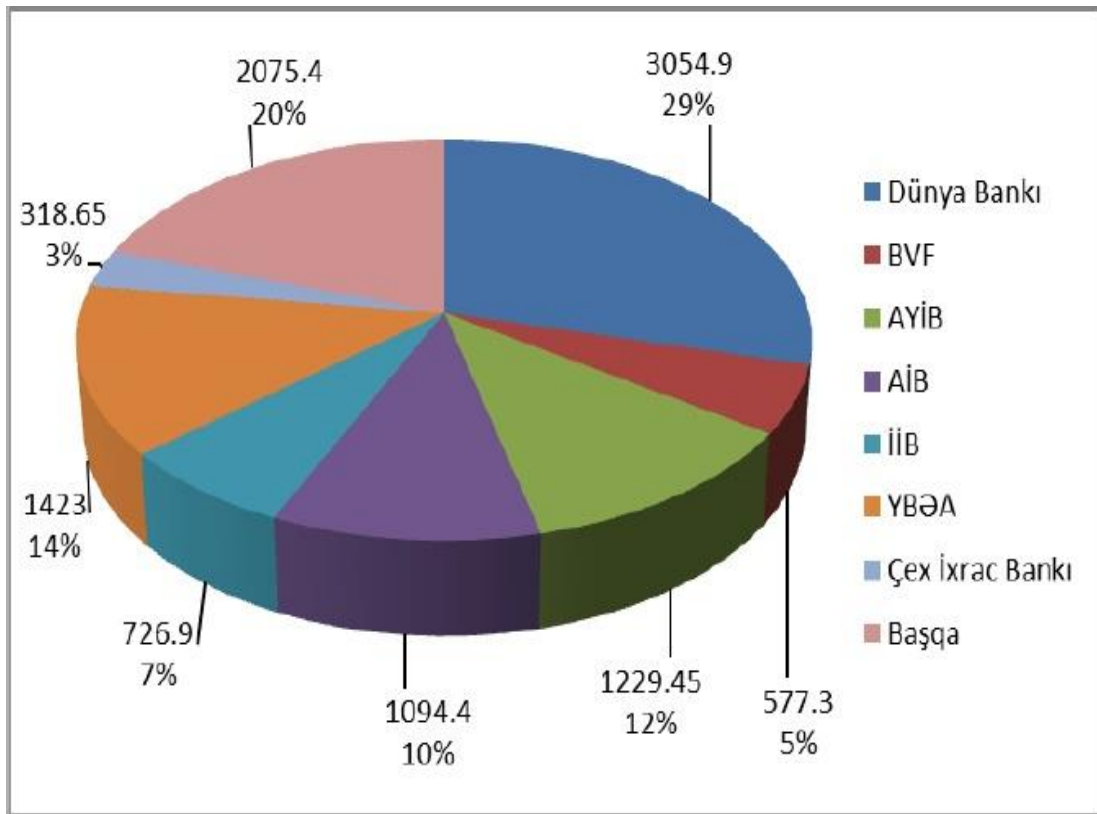
- Yerli sahibkarlar tərəfindən istehsal edilən gündəlik məhsullarla əhalinin ehtiyaclarının 80% -ni qarşılamaq.

Beləliklə, xarici investisiyalar iqtisadiyyatın inkişafına uzun müddətli perspektiv dövrdə təsir etməklə yanaşı həm məşğulluq səviyyəsinə, həm də gəlirin əldə edilməsi səviyyəsinə təsir göstərir. Ölkədə son illər tikintikənd təsərrüfatı, , turizm, nəqliyyat, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sektorlarında artım tendensiyası davam etməkdədir.

2.3 Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında beynəlxalq iqtisadi və maliyyə institutları ilə əməkdaşlığın əhəmiyyəti.

Müasir dövrdə qlobal təsərrüfata inteqrasiya etməsinin səmərəliliyi əhəmiyyətli surətdə ölkənin beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlığından asılıdır. Ölkəmiz beynəlxalq maliyyə təşkilatları, fondlarla sıx iqtisadi əməkdaşlığa önəm verir. Ölkəmizin beynəlxalq maliyyə qurumlarından cəlb etdiyi kreditlər geniş struktur islahatlarının aparılması, bank sisteminin yenidən qurulması, neft sektorunun və aqrar sektorun inkişafına texniki yardım proqramlarının həyata keçirilməsinə dəstək vermişdir. Bu kreditlərin hamısı güzəştli kreditlər olduğundan, yəni illik 0,75% olmaqla uzunmüddətə, 30-35 illiyə verilməsi ölkənin ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir göstərmir və ölkəmiz xarici borclarının səviyyəsinə görə qənaətbəxş qiymətləndirilir. Ümumiyyətlə ölkəmizin əməkdaşlıq etdiyi beynəlxalq maliyyə qurumları və onlardan cəlb etdiyi kreditlər Diaqram 2.1 –də göstərilmişdir.

Diaqram 2.1 Azərbaycanın əməkdaşlıq etdiyi beynəlxalq maliyyə qurumları və onlardan cəlb etdiyi kreditlər [economy.gov.az saytına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır]

Mənbə: economy.gov.az saytına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Ölkəmizin beynəlxalq maliyyə qurumları ilə əlaqəsində səviyyəsinə görə ilk yerləri Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) tutur. BVF ilə əlaqələr daha çox maliyyə sabitliyinin əldə edilməsi, iqtisadi islahatların aparılması, Dünya Bankı ilə əlaqələr isə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə yanaşı investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədlərini daşımışdır. Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində əməkdaşlıq etdiyi əsas maliyyə qurumu BVF olmuşdur. Azərbaycan bu təşkilata 18 sentyabr 1992-ci ildə üzv qəbul edilmişdir və bundan sonra BVF proqramlarının icrasına başlanmışdır. Azərbaycan bu dövrdə inflyasiyanın qarşısını almaqda, eyni zamanda iqtisadi sahədə islahatlar aparmaqda çətinliklər çəkirdi. Mövcud olmuş problemlərin həlli məqsədilə ölkəmiz maliyyə dəstəyinə ehtiyac duyurdu. Ölkəmizin BVF-də maliyyə durumunun kvotası 161 milyon XHH-a yaxındır. Xüsusi ilə inkişaf etməkdə olan, iqtisadi çətinliklərlə üzləşən ölkələr həmişə BVF-nin maliyyə dəstəyinə ehtiyac duyur. Ölkəmiz də müs-təqilliyin ilk illərindən maliyyə və iqtisadi böhran keçirmiş, milli valyuta öz dəyə-rini kəskin sürətdə itirmiş, yüksək inflyasiya səviyyəsi qeydə alınmışdır.

Bu baxımdan müstəqilliyin ilk illərindən bu qurumla ölkəmizin əməkdaşlığı xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. BVF tərəfindən ölkəmizdə 4 proqram həyata keçirilmişdir. Bu proqramlar - yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf, struktur quruculuğuna dəstək, sistem dəyişikliyi və əlavə maliyyələşmə proqramları olmuşdur. Ümumiyyətlə, BVF-nin imtiyazsız borclarının 5 növü vardır: Stendbay krediti, Genişləndirilmiş Fond Maliyyələşdirməsi, Əlavə Ehtiyat Krediti, Kontingent krediti, Kompensasiyaedici kreditlər [21,s,124]. BVF ilə ölkəmiz arasında müqaviləyə müvafiq olaraq maliyyə yardımlarından başqa texniki yardımlar, institusional və monetar idarəetmə ilə bağlı potensialın gücləndirilməsi üzrə bir çox sahələrdə, xüsusilə büdcə xərclərinin idarə edilməsi, vergi-gömrük tənzimlənməsi, maliyyə və bank nəzarəti, pul-kredit siyasəti və statistikanın təkmilləşdirilməsi sahələrində texniki yardımlar təmin edilmişdir. Azərbaycanda makroiqtisadi təhlil və siyasət, mərkəzi bank mühasibatlığı və bank nəzarəti və digər sahələrdə mütəxəssislər üçün təlimlər keçirilmişdir. BVF-nin ölkəmizdə reallaşdırdığı ən birinci proqram 1995-ci ildə həyata keçirilmişdir. BVF 19 aprel 1995-ci ildə ölkəmizə 29.75 milyon XHH (təxminən 46 milyon ABŞ dolları) maliyyə vəsaiti ayırdı və bu vəsait SKV mexanizmi - sistem transformasiyası üzrə ayrılmışdır [21,s.156]. Bu mexanizm müəyyən dövr üçün nəzərdə tutulan maliyyələşdirmə mexanizmidir ki, bu da bir qayda olaraq ənənəvi ticarət münasibətlərinin pozulmasından meydana çıxan iqtisadi çətinlik zamanı BVF tərəfindən tətbiq edilir və daha çox keçid dövründə olan ölkələrə aid edilir. Makroiqtisadi sabilliyin əldə olunması və sistemli olaraq islahatlar aparmaq məqsədilə ölkəmizin götürdüyü ilk kredit kimi ilk növbədə əsas məqsəd qiymətləri sabitləşdirmək, aşağı inflasiyalı mühitin yaradılması, həmçinin əsaslı struktur islahatların təməlini qoymaq idi. Proqram ÜDM-də azalmanı 6%-ə qədər endirmək, aylıq inflasiyanı 2% həddinə kimi aşağı salmaq, xarici hesablarda defisiti ÜDM-in 10%-dən aşağı səviyyədə saxlamaq kimi hədəfləri nəzərdə tuturdu. Nəticədə bütün fiskal defisitlər 1994-cü ildəki ÜDM-in 13.2% səviyyəsindən 1995-ci ildə 4.8% -ə endirildi. Bank sistemindən dövlətə xalis kreditlər ÜDM-in 2%-i səviyyəsində müəyyənləşdirildi, faiz dərəcələri isə yüksək

səviyyədə saxlanıldı. Eyni zamanda struktur islahatlarına başlandı - valyutadəyişmə rejimi vahidləşdirilərək liberallaşdırıldı, dövlət sifariş sistemi ləğv olundu, ticarətdə liberallaşdırma aparıldı, eyni zamanda yanacaq məhsullarının tarifləri beynəlxalq səviyyəyə nisbətən yaxınlaşdırıldı. Həmçinin dövlətin orta və iri müəssisələrinin səhmdar müəssisələrə çevrilməsi prosesinə başlandı və bu səhmlərin xarici və yerli investora satılması işini sürətləndirdi. Proqram həmçinin, əhalinin sosial müdafiəsinin təşkilini də nəzərdə tutmuşdu. Proqram çərçivəsində bir sıra subsidiyalar ləğv edildi və onları kompensasiya etmək məqsədilə nağd köçürmələrin aparılması qərara alındı ki, bu isə ailənin gəlirləri səviyyəsində planlaşdırıldı, eyni zamanda işsizliyə görə müavinətlərin maliyyələşməsi məqsədilə bu nağd köçürmələrdən istifadə edilir. Beləliklə 1995-ci il proqramında hökumət ölkənin iqtisadi və maliyyə çətinliklərini ətraflı qiymətləndirmişdir. Bu proqram 1995-ci ilin sonlarından etibarən 1995-1996-cı illər proqramı ilə davam olundu.

BVF ölkəmizə “Stendbay-Bay” kreditini və ikinci SKV mexanizmi üzrə kreditin verilməsini 17 noyabr 1995-ci ildə təsdiq etmişdir. Dəyəri 87.8 milyon SDR (132 milyon ABŞ dollarına yaxın) təşkil edən bu kreditlərin verilməsində əsas məqsəd maliyyə siyasəti vasitəsi ilə aylıq inflasiyanı 1%-ə qədər azaltmaq və 1996-cı ilin axırına qədər iqtisadi inkişafı təmin etmək olmuşdur. Bu proqram daha çox fiskal yönümlü idi və büdcənin defisitlərinin ÜDM-in 3%-i səviyyəsində saxlanmasını nəzərdə tuturdu. Proqramın mühüm hissəsi struktur islahatlarını həyata keçirmək olmuşdur. 1995-ci ilin sonuna qədər 8000 kiçik müəssisənin, 1996-cı ilin birinci rübünədək 50-yə qədər iri və orta müəssisənin özəlləşdirilməsi planlaşdırılırdı və digər müəssisələrin də özəlləşdirilməsi məqsədilə qiymətli kağızlar paylandı. Bu zaman, ilk olaraq ziyanla işləyən müəssisələr müəyyənləşdirilib onların bank sistemindən ayrılması həll edildi, işçi heyətində ixtisar aparıldı və s. Nəticədə 1996-cı il üzrə illik inflyasiya 1995-ci ildəki 40%-dən 20%-dən də aşağı düşmüşdür. ÜDM isə ilk dəfə olaraq 1% artmışdır. BVF-nin ortamüddətli 1996-1997-ci il proqramının məqsədi isə ÜDM-də illik 5% artıma nail olmaq, illik inflyasiyanın faiz dərəcəsini 9,1%-ə azaltmaq olmuşdur. Bu

məqsədlə dövlət defisitləri 1999-cu ildən etibarən 2% həddində saxlanıldı ki, bu da yüksək dövlət gəlirinə, daha az dövlət xərcinə əsaslanırdı. Dövlət xərclərinin mühüm hissəsini vergidən daxil olan gəlirlər maliyyələşdirirdi, əlavə resurslar isə daha çox investisiya və xarici borcu maliyyələşdirmək məqsədilə istifadə olunurdu. Bankçılıq sahəsində islahatlar aparıldı, özəlləşdirmə sürətləndirildi, dövlətin istehsal və ticarətə müdaxiləsini aradan qaldırmaq üçün mühüm addımlar atılmışdı və bu sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi işləri aparıldı. Əhalinin sosial müdafiənin gücləndirilməsi istiqamətində ən zəif sosial təbəqələrin müdafiəsi məqsədilə pensiyaların ödənməsində islahatlar aparıldı. Məşğulluq Fondunun fəaliyyətinin effektivini artırmaq məqsədilə işsizlərə verilən kompensasiyalara yenidən baxıldı. Lakin proqramın uğurlu davamı məqsədilə ölkəyə investisiya axını da davam etməli idi ki, bu da istehsalatın canlanması və işsizlik probleminin həlli baxımından əhəmiyyətli idi. Həmin zaman investisiya ölkəmizə yalnız neft sektoruna daxil olurdu. Məhz bu səbəbdən proqramın həyata keçirildiyi vaxtdan başlayaraq dövlət qeyri-neft sektorunda və regionlarda biznesi canlandırmaq məqsədilə tədbirləri görməyi qərara aldı.

1996-1997-ci il üzrə icra edilən proqram çərçivəsində 1997-ci ildə inflyasiya 9% səviyyəsinə endi, istehsalatda isə 5% artım baş verdi [21,s.161]. O cümlədən, fiskal balansda müsbət saldo əldə edildi. Növbəti mərhələdə BVF tərəfindən ölkəmizə GSYK/GFM mexanizmi üzrə 2-ci kreditin verilməsinə başlandı. 1997-ci ildə təsdiq olunmuş iki kredit üzrə ümumi məbləğ 46.8 milyon XHH (təqribən 64 milyon ABŞ dolları) təşkil etmişdir. 1998-ci il proqramı həyata keçirilərkən tədbirlər bir neçə amil nəticəsində plan üzrə getmədi. Bunlardan biri neftin qiymətlərinin aşağı düşməsi, digəri isə Rusiyada baş verən maliyyə böhranı idi.

BVF tərəfindən növbəti 1999-2000-ci il proqramı üzrə ilk növbədə illik inflyasiyanın 4% həddində saxlanılması, ÜDM üzrə illik artımın 7% olması nəzərdə tutulmuşdur. Həmin proqram makroiqtisadi siyasətin, xüsusilə maliyyə sahəsində sabitliyin təmini, struktur islahatların davam etdirilməsini əhatə etmişdir. 1999-cu ildə ölkədə olan çətinlikləri qabaqlaya biləcək pul siyasəti davam etdirildi

ki, məqsəd də maliyyə sabitliyinin qorunub saxlanılmasından ibarət idi. Proqram üzrə əvvəlkilərdən fərqli olaraq korrupsiya ilə mübarizəyə və hökumətin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə xüsusi önəm verilmişdir. Struktur islahatları üzrə bank sektorunda yenidən qurulma işinin təşkili, maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsi, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, bazar münasibətlərinə əsaslanan aqrar sektorun qurulması işləri aparılmışdır. 2001-ci ildən etibarən isə BVF-nin dəstəyi ilə Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi inkişaf layihəsi çərçivəsində ölkədə növbəti proqramlar həyata keçirilməyə başlandı. 1995-2005 illərdə ölkəmizdə iqtisadi islahatların dəstəklənməsi üçün BVF 577,3 mln. dollar uzunmüddətli kreditlər ayırmışdır. Ölkəmizin Beynəlxalq Valyuta Fonduna borcu isə tam olaraq ödənilmişdir. BVF-nin maliyyə dəstəyi müstəqilliyin ilk dövründə maliyyə, ticarət, iqtisadi sahədə baş vermiş böhran hallarının, problemlərin aradan qaldırılmasında və növbəti illərdə əhalinin sosial müdafiəsinin təmin olunması sahəsində xüsusi önəmə malik olmuşdur. Ölkəmizin beynəlxalq maliyyə qurumları ilə əməkdaşlığında əsas yerlərdən biri də Dünya Bankı tutur. Dünya Bankı ölkəmizdə 1992-ci ildən etibarən fəaliyyət göstərir. Həmin ildən etibarən ölkədə bir çox tədbirlər həyata keçirilmişdir- neft fondunun idarə olunmasına dair islahat proqramı həyata keçirilmiş, özəlləşdirmə işlər aparılmış, torpaq kəndlilərə paylanmış, infrastruktur obyektlərində bərpa işləri həyata keçirilmiş, məcburi köçkünlərin məskunlaşması və reabilitasiya işlərinə yardım göstərilmiş, təhsildə, ekoloji idarəetmə sahəsində işlər həyata keçirilmişdir. Dünya Bankı tərəfindən ölkəmizə ayrılan kreditlər xarici investisiya kimi müsbət tövhələr vermişdir. Bu kreditlərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin kreditlər uzunmüddətli və aşağı faizli şərtlərlə verilir. Bank ölkəmizə kreditləri 35 il müddətinə verir, dövlət isə Banka ildə 0,75% kommissiya haqqı ödəyir.

Ümumilikdə ölkəmizə 1992-ci ildən başlayaraq 50 layihə üzrə 3,5 milyard dollardan artıq kredit verilmişdir.

Dünya Bankı dünyada əhalinin yoxsulluğunun aradan qaldırılması, bərabər rifahın dəstəklənməsi məqsədilə maliyyə yardımı, texniki məsləhətləri həyata keçirən qlobal təşkilatdır. Dünya Bankının proqramları dövlət sektorunda

idarəçilik, təhsil və səhiyyə sistemindən tutmuş maliyyə, infrastruktur kimi müxtəlif sahələri əhatə edir.

Məsələn, Dünya Bankı ilə respublikada məcburi köçkünlərin yaşayış vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində bir sıra layihələr icra edilmişdir. Layihələr çərçivəsində indiyə kimi məcburi köçkünlər üçün 1520 km yol inşa, yaxud bərpa edilmiş, 388 km uzunluğunda elektrik xətti, 12 km qaz xətti, 370 km su xətti çəkilmiş, 213 yaşayış binası əsaslı surətdə bərpa edilmiş, 160 məktəb təmir edilmişdir [42].

Səhiyyə sektorunda Dünya Bankı ailə həkimi konsepsiyasının tətbiq edilməsinə, səhiyyə sahəsində çalışanların akkreditasiyasına, səhiyyə müəssisələrində səmərəliliyinin artırılmasına, səhiyyə xidmətlərinin müasirləşdirilməsinə dəstək vermişdir. Səhiyyəyə dəstək nəticəsində Şəki və Ağdaşda 2 yeni xəstəxana tikilmiş, 4 kənd xəstəxanası təmir edilmiş, 8 ilkin tibbi yardım ocağı təmir edilmiş, Şəki şəhərində perinatal mərkəz təmir edilmiş, eləcə də 7000 -dən artıq səhiyyə işçilərinə təlimlər keçirilmişdir.

Pensiya və sosial yardımların təmin edilməsində effektivlik və şəffaflığın artırılması üçün Dünya Bankının dəstəyi ilə Azərbaycanda 2005-ci ildə yeni Pensiya haqqında Qanun qəbul olunmuş, 2006-cı ildə isə Ünvanlı Dövlət Sosial Yardımı Proqramı qəbul edilmişdir. Dünya Bankı bu sahədə insan resurslarının potensialına dəstək göstərmək vasitəsilə əmək bazarı proqramlarının icra edilməsinə başlamışdır. Bank 2016-2030-cu illər üzrə ölkədə Çoxsektorlu Məşğulluq Strategiyasının hazırlanmasında yardımçı olmuşdur. Bu strategiya yeni iş yerlərinin açılması, əmək məhsuldarlığının artırılmasını əhatə edir. Əmək bazarının dəstəklənməsi məqsədilə 4 yeni regional məşğulluq mərkəzi yaradılmışdır.

Dünya Bankı tərəfindən nəqliyyat sektorunun müasirləşdirilməsi istiqamətində də layihələr həyata keçirilmiş bu sektora 1,8 milyard dollardan artıq investisiya cəlb edilmişdir. Nəqliyyat sektoru iqtisadiyyatın diversifikasiyası üçün əhəmiyyətli olan ölkədaxili və beynəlxalq əlaqələrin gücləndirilməsi, qlobal bazarlara çıxışın təkmilləşdirilməsi, eləcə də qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə

bağlı mühüm sahələrdən biridir. Dünya Bankı hazırda da ölkədə dəmir yolu infrastrukturunun inkişafınayardım göstərir. Bankın Azərbaycanın yol infrastrukturunun inkişafına dəstəyi nəticəsində əhalinin yola sərf etdiyi zaman, magistral dəhlizlərdən istifadə xərcləri, eləcə də təhlükəsizlik riskləri əhəmiyyətli surətdə azalmışdır. Şərq-Qərb Dəhlizinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində 500 km-dən artıq dəmir yolu xətti yenisi ilə əvəzlənmişdir. Magistr al yolların yenidən qurulması məqsədilə 455 km uzunluğunda müasir magistral yolu bərpa edilmiş, 170 km-lik kənd yolu bərpa edilmiş, bir neçə iri körpü və yol qovşağı yenidən qurulmuşdur [42].

Bakının Su Təchizatının Yenidənqurulması Layihəsi ölkəmizdə Dünya Bankının ilk layihələrindən olmuşdur. Su təmizləyici qurğularının bərpa edilməsi və təmir edilməsi, yeni su və kanalizasiya şəbəkəsinin tikilməsi kommunal xidmət müəssisələrində maliyyə dayanıqlığının artırılmasına kömək edir. Dünya Bankının layihələri çərçivəsində indiyə qədər ölkədə 540 000 nəfərdən çox insanın keyfiyyətli içməli suya çıxışı təmin olunmuşdur.

Dünya Bankı tərəfindən dövlət sektorunun müasirləşdirilməsi istiqamətində mühüm layihələr icra edilərək bir sıra təşkilatlarda Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına (IFRS) uyğun mühasibat sisteminə keçidinə keçid təmin edilmiş, torpaq idarəetmə sistemi avtomatlaşdırılmış, yüksək texnologiyaların tətbiq edildiyi məhkəmə binalarında elektron məhkəmə xidmətləri təmin edilmiş, vətəndaşlar üçün müxtəlif sahələrdə elektron xidmət növləri yaradılmışdır. Dünya Bankı tərəfindən aqrar sektora dəstək çərçivəsində 150 min hektardan artıq ərazinin suvarma şəbəkəsi bərpa edilmiş, bununla da hər hektar üçün məhsuldarlıqda 23% artım əldə edilmiş, kiçik fermerlərə 85 milyon manat, orta aqrobizneslərə 30 milyon manat dəyərində kredit verilmişdir [42]. Dünya Bankı tərəfindən suvarma sisteminin inkişafı ilə bağlı layihələr fermerlərə təqdim edilən suvarma xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə suvarma şəbəkələrinin bərpa edilməsini dəstəkləmişdir. Kənd yerlərinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı layihələr fermerlərin infrastruktur xidmətlərinə çıxış imkanlarının yaxşılaşdırılması və onların gəlirlərinin artırılması ilə həyat şəraitinin

yaxşılaşdırılmasında əsaslı nəticələr əldə etmişdir.

Dünya Bankının ölkəmizdə növbəti fəaliyyət sahəsi ətraf mühitin inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Dünya Bankı nəvə balığı kürüsünün istehsal potensialının bərpası üzrə müasir balıqartırma zavodunun tikintisi, Abşeron yarımadasında neftlə çirkələnmiş sahələrin təmizlənməsinə, ətraf mühitin idarə edilməsi sahəsində institusional potensialın artırılmasına dəstək göstərmiş, Təhlükəli Tullantılar Poliqonu tikintisini dəstəkləmiş, Bakının Balaxanı qəsəbəsində bərk məişət tullantılarının təmizlənməsi layihəsini maliyyələşdirmişdir.

Dünya Bankı kapital bazarlarının müasirləşdirilməsi sahəsində 2015-ci ildə Kapital Bazarları haqqında Qanunun qəbul olunmasına, qiymətli kağızlar bazarında tənzimlənmə sahəsi ilə bağlı qanunun qəbul edilməsinə dəstək göstərmişdir. Həmçinin, maliyyə xidmətlərinin yaxşılaşdırılması, xüsusilə banklara çıxışın məhdud olduğu regionlarda əhalinin banklardan faydalanmasına töhfə verilməsi üçün “Azərpoçt”un əməliyyat dayanıqlığı məsələsi öz həllini tapmışdır. Maliyyə xidmətləri göstərən müəssisələrin, məsələn, “Azərpoçt”un maliyyə potensialının gücləndirilməsi istiqamətində kapital bazarlarının islahatı, maliyyə inkluzivliyi, maliyyə savadlılığı, investisiyaların təşviqi, xidmətlərin monitorinqinin aparılması və qiymətləndirilməsi üzrə təlimlər və seminarlar təşkil olunmuşdur.

Dünya Bankı Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (TANAP) layihəsində Azərbaycanın payını dəstəkləmək üçün 400 milyon ABŞ dolları həcmində kredit ayırmaqla Azərbaycanın enerji siyasətinə böyük dəstək göstərmişdir. TANAP Azərbaycanın Şah Dəniz-2 qaz yatağından hasil olunan təbii qazın Türkiyəyə, daha sonra Avropaya nəql edilməsi ilə Azərbaycan qazının ixrac bazarlarının diversifikasiyasını nəzərdə tutur.

Dünya Bankı Qrupuna bir sıra qurumlar da daxildir ki, ölkəmiz həmin qurumlarla da sıx əməkdaşlıq həyata keçirir. Həmin qurumlardan biri olan Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası ölkəmizdə qeyri-dövlət sektorunun səfərbər edilməsində əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Azərbaycan bu təşkilatın 1995-ci ildən etibarən üzvüdür. İndiyə qədər BMK ölkəmizə 473 milyon ABŞ dolları həcmində

investisiya etmişdir ki, bunun da 73 milyon dolları digər investordan cəlb edilmişdir. Ümumilikdə 56 layihə üzrə investisiyalar müxtəlif sahələrdə, maliyyə xidmətləri, infrastruktur, emal sahələrində maliyyələşdirilməyə sərf edilmişdir. Həmçinin, BMK Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin maliyyələşdirilməsinə də 250 milyon ABŞ dolları maliyyə vəsaiti ayırmışdır. BMK özəl sektorun inkişafı məqsədilə əlverişli mühitin yaradılması üzrə investisiya mühiti, korporativ idarəçilik, maliyyə sektorunda riskərin idarə edilməsi kimi sahələrdə layihələr icra etmişdir.

Ölkəmizin əməkdaşlıq etdiyi beynəlxalq qurumlardan biri də Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankıdır. Bank tərəfindən ölkəmizə indiyə qədər ümumi investisiyalarının həcmi 3,07 milyard avro olmuşdur. AYİB-in ölkəmizdə hazırda 48 layihəsi fəaliyyətdədir, ümumilikdə isə bank ölkədə 165 layihə həyata keçirmişdir. AYİB-in portfelində 49,5 faiz enerji layihələrinə, 42,5 faiz infrastruktur layihələrinə, 4,9 faiz kommertiya, sənaye və aqrobiznes layihələrinə yer ayrılmışdır. AYİB-in dəstəyi ilə Gəncə-Qazax-Gürcüstan sərhəd avtomobil yolu, Bəhramtəpə-Biləsuvar və s. iri magistral yolların tikintisi, Mingəçevir və Yenikənd su elektrik stansiyasının yenidən qurulması, Bakının su təchizatı layihəsinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Ölkəmiz tullantıların idarə edilməsi, ekoloji və kiçik sahibkarlara dəstək sahələrində də bankla əməkdaşlıq edir.

Ölkəmizin əməkdaşlıq etdiyi beynəlxalq qurumlardan biri də İslam İnkişaf Bankıdır (1992-ci ildən etibarən). Bu bank hesabına ayrılmış kreditlər hesabına aşağıdakı layihələr icra edilmişdir:

1. Bakıda bərk məişət tullantılarının yandırılması zavodunun inşa olunması;
2. Yevlax-Gəncə avtomobil yolunun yenidən qurulması;
3. Mingəçevir SES-in yenidən qurulması;
4. Vəlvələçay- Taxtakörpü kanalının tikilməsi və s. infrastruktur layihələri.

Ölkəmizin əməkdaşlıq etdiyi digər beynəlxalq maliyyə qurumları, məsələn Asiya İnkişaf Bankı, Qara Dəniz Ticarət və İnkişaf Bankı və s. qurumlar ölkədə infrastruktur layihələrin (su-kanalizasiya, avtomobil yollarının tikintisi, enerji

təminatı və s.) maliyyələşdirilməsində, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında mühüm rol oynamaqdadır. Azərbaycanın əməkdaşlıq etdiyi beynəlxalq iqtisadi qurumlardan biri də Ümumdünya Ticarət Təşkilatıdır. Ölkəmizin bu qurumla əməkdaşlığı dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın sürətləndirilməsi, quruma üzv ölkələrin bir-birlərinə təqdim etdiyi güzəştlərdən faydalanmaq, ÜTT-nin ümumi ticarət qaydaları əsasında digər dövlətlərlə ticarət əlaqələri qurmaq, ÜTT qaydaları tətbiq olunduqdan sonra ölkəyə xarici investisiyaların həcmi artırmaq kimi məqsədləri daşıyır. Azərbaycan ÜTT-yə üzv olmaq barədə niyyətini 1997-ci ildə qeyd olunan təşkilata bildirmiş və təşkilata üzv olmaq istiqamətində çoxtərəfli danışıqlar aparmaqdadır. Danışıqlar əsasən ölkəmizin mal və xidmətlər bazarına çıxışını təmin etmək istiqamətində aparılır və artıq bir neçə ölkə ilə -Türkiyə, Oman, BƏƏ, Gürcüstan, Qırğızıstanla ikitərəfli protokollar imzalanmışdır. Ümumiyyətlə ÜTT ilə aparılan danışıqlarda ölkəmizin mövqeyi bir neçə prinsipə əsaslanır:

- Ölkəmizin keçid iqtisadiyyatına xas iqtisadi münasibətlər sistemindən irəli gələrək ÜTT çərçivəsində mümkün güzəştlərdən faydalanmaq,
- Sənaye üçün əhəmiyyətli hesab edilən mallar üzrə yüksək idxal gömrük rüsumlarının tətbiq edilməsi,
- Rüsumlara malların əhəmiyyətinə görə dərəcə verilməsi,
- İEOÖ-lərə tətbiq edilən diferensial güzəştli rejimin ölkəmizə də tətbiq edilməsi,
- Kənd təsərrüfatı subyektlərinə subsidiyaların verilməsi ilə bağlı ölkəmizin mövqeyini irəli sürərək illik kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalının 10% həcmində subsidiya verilməsinə nail olmaq.

Ölkəmizin ÜTT-yə üzvlüyü prosesində bir sıra normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi ticarət əməliyyatlarının daha da şəffaflaşdırılmasını, sadələşdirilməsini təmin etmişdir. Məsələn, gömrük qanunvericiliyi sahəsində, ölkəmizdə xarici ticarətin liberallaşdırılması sahəsində, bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılığın (lisenziya) verilməsi sahəsində normativ aktlar qəbul olunmuş və islahatlar aparılmışdır. Azərbaycanın dövlət sərhədindən buraxılış qabiliyyətinin

artırılması məqsədilə sərhəddən keçirilən mal və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında süni maneələrin aradan qaldırılması, idxal və ixrac əməliyyatlarının müasir tələblər səviyyəsində aparılması üçün “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi ölkəmizin ÜTT-yə üzvlüyü prosesini sürətləndirməklə yanaşı, Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətində müsbət rol oynamaqdadır.

Azərbaycan iqtisadi sahədə BMT-nin müxtəlif ixtisaslaşmış təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq edir. Ölkəmiz 2 mart 1992-ci ildən BMT-nin üzvüdür. İqtisadi əlaqələrin inkişafı baxımından BMT-nin Birləşmiş Millətlər Sənaye və İnkişaf Təşkilatını, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı və BMT-nin Mərkəzi Asiya iqtisadiyyatları üçün Xüsusi Proqramı (SPECA) ilə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıqlar həyata keçirilməkdədir. Məsələn, BMT-nin Birləşmiş Millətlər Sənaye və İnkişaf Təşkilatı (UNIDO) ilə enerji səmərəliliyinin daha da artırılması, milli sənaye-statistik proqramların inkişaf etdirilməsi, kiçik və orta sahibkarlığa dəstəyin göstərilməsi, ekoloji mühitin yaxşılaşdırılması kimi layihələr həyata keçirilir. Hazırda bu qurumla “Yeni İpək Yolu İqtisadi Kəmərinə davamlı sənaye inkişafının sürətləndirilməsi: Azərbaycanda, Tacikistanda, Türkmənistanda və Özbəkistanda sənaye parklarının potensialından istifadə edilməsi” regional layihəsi icra edilir. BMT-nin Asiya və Sakit okean üzrə İqtisadi və Sosial Komissiyası (UNESCAP) ilə birgə Qara Dəniz dairəvi avtomagistral yolunun tikintisi layihəsi icra edilməkdədir.

Azərbaycan iqtisadi sahədə Avropa ittifaqının qurumları ilə sıx əməkdaşlıq həyata keçirməkdədir. Xüsusilə Avropa Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində gömrük sahəsində islahatların aparılması, enerji və nəqliyyat sektorunda, sahibkarlıq və investisiya sektorunda inkişafa nail olunması, eləcə də iqtisadi qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində birgə fəaliyyətlər aparılır. Avropa İttifaqı və Azərbaycan Respublikası arasında enerji sahəsində strateji əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumunun imzalanması ölkəmizdə enerji sahəsində idarəetmənin təkmilləşməsi, bu sahədə texniki mübadilə, xüsusilə bərpa olunan enerji sistemlərinin inkişafı baxımından əhmiyyətli olmuşdur. Avropa Birliyinin “Şərq Tərəfdaşlığı” təşəbbüsü çərçivəsində fəaliyyət isə azad ticarət sahəsində yeni

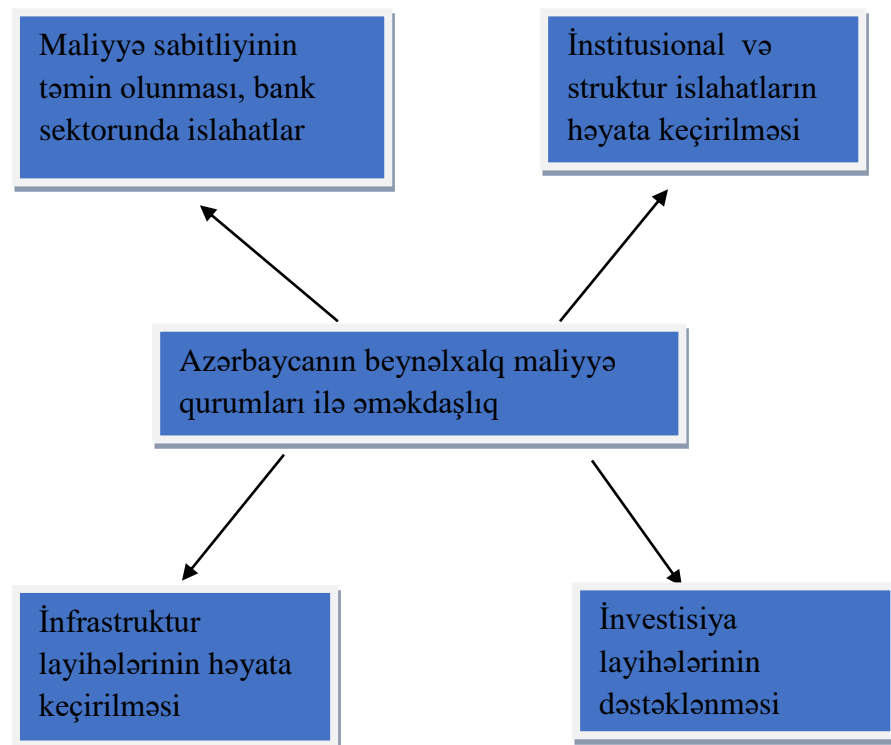
əməkdaşlıq sazişlərinin imzalanması, Aİ-na vizasız səyahət, Aİ-nin əmək bazarına daxil olmaq kimi vacib imkanlar vəd edir.

Aİ yardım aləti çərçivəsində icra edilən layihələr aşağıdakılardır:

- Regionların inkişafına dəstək Qrant Proqramı,
- Azərbaycanda ali təhsil sisteminin gücləndirilməsi,
- vergi ödəyicilərinə keyfiyyətli xidmətlərin göstərilməsində dəstək,
- Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatının həyata keçirilməsinə dəstək,
- Azərbaycanda Milli Ekoloji Monitoring Sisteminin təkmilləşdirilməsi,
- İcbari tibbi sığorta sisteminin tətbiq edilməsində dəstək,
- Transfer qiymətlərin müəyyən edilməsi və vergidən yayınma hallarına qarşı tədbirlərin işlənilib hazırlanmasında dəstək

Beləliklə, beynəlxalq maliyyə qurumlarının ölkəmizlə əməkdaşlıq istiqamətlərini aşağıdakı sxemdə ümumiləşdirmək olar.

Sxem. 2.1. Beynəlxalq maliyyə qurumlarının Azərbaycanla əməkdaşlıq istiqamətləri

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINDA XARİCİ İQTİSADİ AMİLLƏRDƏN EFFEKTİV İSTİFADƏNİN PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. Azərbaycan qeyri-neft ixracının inkişaf etdirilməsi perspektivləri

Dövlətin iqtisadi inkişafında prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi kompleks təhlil və qiymətləndirmələr əsasında qəbul edilir. Belə ki, müxtəlif zamanlarda milli iqtisadi inkişafın prioritetləri fərqlənir. Belə ki, inkişafın aşağı səviyyəsində iqtisadiyyatın ixtisaslaşması ölkənin təbii üstünlüklərinə əsaslanır. Bu üstünlüklərin mövcudluğu iqtisadiyyatda inkişaf üçün əlverişli imkanlar yaradır. Elmi-texniki tərəqqinin inkişaf sürəti və ictimai ehtiyacların dəyişməsi bu üstünlüklərin uzun müddət ərzində təsirini məhdudlaşdırır.

Məlumdur ki, hər hansı hasilat sənayesinin üstünlük təşkil etdiyi dövlətin, bu sahə üzrə əldə edilən xammalın satışı üzrə qlobal əmtəə bazarlarında ixtisaslaşması iqtisadiyyat üçün təhlükə hesab olunur. Bu problemlə bağlı “Holland sindromu” fenomeni də məlumdur və bu təcrübə dövlətin hasilat sənayesinin xammal və resurslarının dünya bazarına çıxarılması siyasətinin tənzimlənməsinə, qeyri-neft sektorunun ixracı potensialından istifadə istiqamətlərinin tənzimlənməsi probleminə strateji yanaşma tələb edir.

Ölkəmiz üçün qeyri-neft sektorunda inkişaf potensialı və perspektivlərin müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ölkə başçısı cənab İlham Əliyev öz çıxışlarında dəfələrlə bu məsələyə dövlət tərəfindən xüsusi önəm verildiyini bildirmişdir: “Qeyri-neft sektoru, əlbəttə ki, iqtisadi inkişafımızın əsas hərəkətverici sahəsidir. Azərbaycan iqtisadiyyatı artıq çoxşaxəli iqtisadiyyatdır... Məqsədimiz qarşıdakı illərdə qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafına nail olmaqdır.” [https://president.az/articles/17550/print]

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında iqtisadiyyatda struktur təkmilləşdirilməsi vacib vəzifələrdən biri olaraq müəyyən edilmişdir. Konsepsiyaya əsasən neft və qaz sektoru, neft-kimya sənayesinin müasirləşdirilməsi, qeyri-neft sənayesində diversifikasiya və inkişaf məsələləri, həmçinin alternativ, bərpa edilən enerji mənbələrindən effektiv istifadənin

imkanlarının genişləndirilməsi, aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmini, ticarət və xidmət sahələrinin genişləndirilməsi, xarici ticarətin və investisiyaların strukturunda təkmilləşdirmə tədbirlərinin aparılması prioritet istiqamətlərdir. Ölkədə 2020-ci ilə qədər qarşıda dayanan əsas vəzifə olaraq iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, neft satışından əldə olunan valyutanın səviyyəsindən asılı olmayaraq inkişaf tempini stabil saxlamaq və qeyri-neft sektorunda ixrac imkanlarını genişləndirmək məqsədilə əsaslı tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur. Ölkədə infrastrukturun və əlaqədar sahələrin inkişafı səviyyəsi, ixtisaslı kadrların təmin edilməsi kimi amillər sənayenin inkişafını müəyyənləşdirir. Sənaye ölkənin təsərrüfatının bir hissəsi olaraq kənd təsərrüfatı, istehsalat, xidmət və digər sahələr ilə sıx əlaqədardır. Bu aspektdən, istehsalat və xidmət sahələrinin əlaqəli olaraq inkişaf etdirilməsinin sərf olunan resurslardan optimal istifadəsi və iqtisadi artım sürəti baxımından vacib əhəmiyyəti vardır. Qeyri-neft sənayesi neft və qazçıxarma, neft emalı sektorlarından başqa iqtisadiyyatın digər fəaliyyət sahələrini - kimya və neft-kimya, yeyinti, yüngül sənaye, metallurgiya, avtomat və elektrik avadanlıqları, nəqliyyat vasitələrinin istehsalı, telekommunikasiya, rabitə, ticarət və iaşə, aqrəsənaye kimi sahələri əhatə edir.

Azərbaycanda 2017-ci üçün ölkə ərazisində 2582 sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərir və bu müəssisələrin 2551-si, yəni 98,8%-i qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərir. Cədvəl 3.1-in təhlili zamanı məlum olur ki, qeyri-neft sektorunda qida, tütün, geyim, ağac emalı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sayı azalmağa doğru getməkdədir. Bu müəssisələrin 48,4%-i kiçik müəssisələridir. Bununla belə, ÜDM-in strukturunda sənayenin çəkisi 33,9% təşkil edir və ölkəmiz sənaye ölkəsi statusuna malik deyildir [41].

Cədvəl 3.1 Fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı (mülkiyyət növlərinə görə), vahid

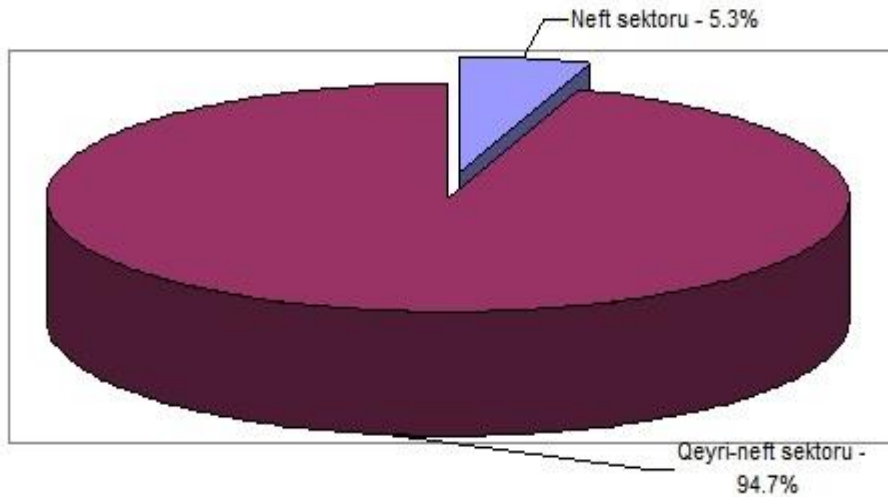
	2000	2005	2010	2015	2016	2017
Bütün mülkiyyət növləri üzrə	1 974	2 621	2 650	2 583	2 561	2 582
Dövlət mülkiyyəti	750	645	549	577	573	529
Qeyri-dövlət mülkiyyəti	1 224	1 976	2 101	2 006	1 988	2 053
O cümlədən, xarici mülkiyyət	53	114	128	179	181	195
Mədənçıxarma sənayesi	124	243	311	325	298	281
Xam neft və təbii qaz hasilatı	31	31	27	31	32	31
Metal filizlərinin hasilatı	2	3	3	4	5	5
Daş, qum, çınqıl, duz və digər mədənçıxarma sənayesi hasilatı məhsullarının	64	177	227	203	173	156
Emal sənayesi	1 634	2 010	1 909	1 778	1 775	1 826
Qida məhsullarının istehsalı	405	534	409	382	391	361
İçki istehsalı	65	110	134	120	119	110
Tütün məmulatlarının istehsalı	11	12	8	7	7	9
Toxuculuq sənayesi	90	94	85	68	66	67
Geyim istehsalı	103	93	90	52	60	57
Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	30	29	21	23	21	27
Ağac emalı və ağacdan məmulatların istehsalı	63	74	73	35	34	38
Kağız və karton istehsalı	11	14	20	23	22	20
Neft məhsullarının istehsalı	14	7	9	3	3	4
Kimya sənayesi	68	95	77	69	75	81
Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	5	9	8	11	10	11
Rezin və plastmas məmulatların istehsalı	52	87	87	98	92	103
Tikinti materiallarının istehsalı	189	227	280	239	224	229
Metallurgiya sənayesi	25	34	30	27	29	41
Maşın və avadanlıqlardan başqa hazır metal məmulatlarının istehsalı	73	75	79	75	83	93
Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	23	22	33	24	25	23
Maşın və avadanlıqların istehsalı	65	58	72	59	58	58
Avtomobil və qoşquların istehsalı	5	6	7	5	5	5

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin internet resursu www.stat.gov.az əsasında hazırlanmışdır.

Qeyri-neft sektorunda xidmət ixracında isə da son illər artım müşahidə edilməkdədir. Qeyri-neft sektorunda xidmət ixracı daha çox turizm və nəqliyyat

xidmətlərinin ixracını əhatə edir. Şəkil 1-dən görüldüyü kimi 2017-ci ildə ölkədə məcmu xidmət ixracının cəmi 5.3%-i neft sektorunun, 94.7-i isə qeyri-neft sahələrinin göstərdiyi xidmətlər hesabına təmin edilib. Şəkil 3.1. Qeyri-neft sektorunda xidmət ixracının payı.

Neft və qeyri-neft sektorunun xidmət ixracında payı, % (2017-ci il)

Qeyri-neft sektoru bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir ki, onun inkişafında bu məsələlər nəzərə alınmalıdır:

- kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsullar emal sənayesinin müxtəlif sahələri (yeyinti, yüngül sənaye və s.) üçün xammal olaraq istifadə edilir;
- kimya və neft-kimyası sənayesinin məhsulları texnoloji baxımdan sıx əlaqədə fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün ilkin xammal kimi, digər fəaliyyət sahələrində məsələn, əczaçılıq, plastik məmulatlar, kompüter və elektron avadanlıqları, tikinti, maşınqayırma kimi sahələrdə də xammal kimi istifadə edilir.

Qeyd olunanlar nəzərə alınaraq sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması məqsədilə həyata keçirilən proqramlar, milli iqtisadiyyatın vacib sahələri üzrə qəbul olunan strateji yol xəritələri 2020-ci ilə qədər qeyri-neft sektorunda aşağıdakı hədəflərin icrasını nəzərdə tutur:

- qeyri-neft sektorunda ÜDM-nin 2 dəfədən çox artırılması;
- qeyri-neft sənayesində adambaşına düşən ixracat həcmnin 1000 ABŞ dollarına

çatdırılması;

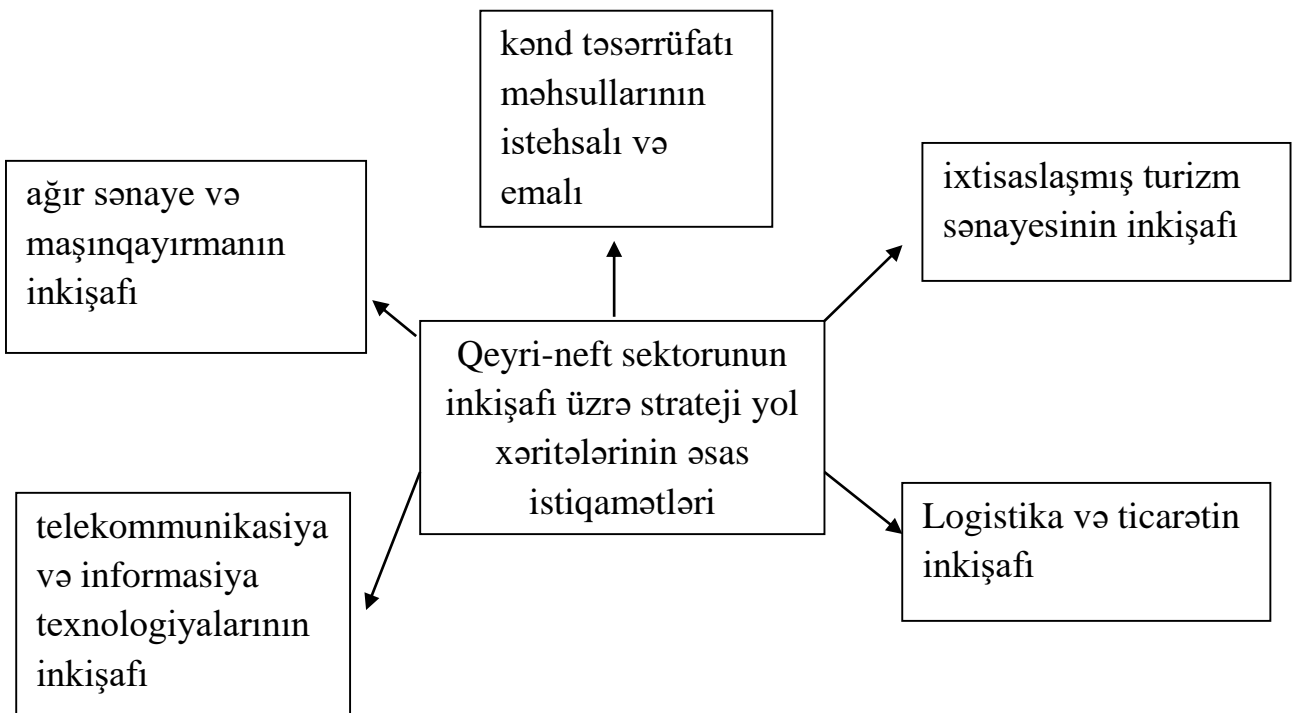
- qeyri-neft sektorunda orta illik ÜDM-in real artımının 7%-dən yuxarı çatdırılması;

- qeyri-neft sənayesində inkişaf tempinin təmin olunması, bu sahəyə investisiyaların 2 dəfə artırılması;

- qeyri-neft sektorunun inkişafı potensialının təmini və bu sahədə innovasiyayönümlü məhsulların istehsal edilməsinin genişləndirilməsi;

- qeyri-neft sektoru üzrə çoxsahəli strukturun yaradılması.

Sxem 3.1 Qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə ölkədə qəbul edilmiş Strateji Yol Xəritələrinin əsas istiqamətləri.

Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin etmək, proqramları uğurla icra etmək üçün bu sahələrin investisiya təminatının yaxşılaşdırılmasına ehtiyac vardır. Təəsüf ki, sənayedə əsas kapitalla cəlb edilən investisiyaların böyük hissəsi əsasən neftqazçıxarma sənayesinə yönəlmişdir. Təkcə 2010-2015-ci illərdə bütün sənaye sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilən 39 326 milyon manat həcmində investisiyanın 27 893 milyon manatı, yəni 71%-i, həmçinin xarici investisiyaların 95,7%-i neft və qazçıxarma sənayesinə cəlb edilmişdir. Bu dövr ərzində qeyri-neft sektoruna cəmi 4588 mln. man. investisiya cəlb olunmuşdur ki, bu da bütün sənaye

sahələri üzrə vəsaitin cəmi 11,7%-ni təşkil edib. Əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların neft və qeyri-neft sektoru üzrə bölgüsünə nəzər yetirəndə məlum olur ki, bu dövrdə neft sektoruna yönəldilən vəsaitin həcmi 2,4 dəfə, qeyri-neft sənayesində isə 127% artmışdır. Lakin qeyri-neft sektoruna nisbətə neft sektoru üzrə investisiyaların həcmi 2010-cu ildə 29,9%-dən 2015-ci ilə 44,7%-ə qədər artmışdır. Qeyri-neft sənayesi üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaları fəaliyyət sahələri üzrə təhlil etdikdə məlum olur ki, emal sənayesinin payı həmin dövr ərzində 11,9%-dən 5,7%-ə, elektrik enerjisi və təchizatında 9,9%-dən 3,4%-ə enmiş, mədənçıxarma sənayesində isə 69%-dən 84%-ə yüksəlmişdir. Sadalanan bu faktlar qeyri-neft sektorunda investisiya təminatının gücləndirilməsini tələb edir. Qeyri-neft sektoru üzrə cəlb ediləcək investisiyaların məhz aşağıdakıların icrasına yönəldilməsi məqsədəuyğun hesab etmək olar [2,s.471]:

- istehsal avadanlıqlarının mənəvi və fiziki olaraq aşınmasının aradan götürülməsi;
- qeyri-neft sektorunda məhsulların rəqabət qabiliyyətliyinin və investisiya fəallığının təmin edilməsi;
- potensial bazara malik olmaqla yenidən qurulması iqtisadi baxımdan məqsədəuyğun hesab edilən sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpa olunması;
- müasir texnologiyalara əsaslanmış müəssisələrdə beynəlxalq standartların tətbiq olunması işinin sürətləndirilməsi;
- yeni müəssisələrin müasir tələblər səviyyəsində yaradılması, yaxud mövcud sexlərin genişləndirilməsi;
- istehsalatda texniki-iqtisadi yüksəlişə nail olmaqla müəssisənin, müxtəlif struktur bölmələrin texniki-texnoloji baxımdan təmin olunması;
- emal sənayesi üzrə fəaliyyət növlərinin stimullaşdırılması;
- müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin investisiya təminatının həyata keçirilməsi;
- Orijinal məhsulların istehsalı, eləcə də mövcud məhsulların müasirləşdirilməsi.

Bu tədbirlərin icra edilməsi qeyri-neft sektoru üzrə müxtəlif və ənənəvi sahələrin-kimya, metallurgiya, maşınqayırma, yüngül və yeyinti sənayeləri kimi sahələrin

maddi-texniki bazasının inkişafına, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına, infrastruktur sisteminin müasirləşməsinə təminat yaradacaqdır. Ölkədə qeyri-neft sektoru üzrə sənaye məhsullarının istehsal edilməsinin inkişafı iki istiqamətdə həyata keçirilə bilər. Birincisi, mövcud sənaye müəssisələrinin yenidən qurulması, yaxud bu müəssisələri əvəz edən müəssisələrin qurulması, digər istiqamətdə isə yeni istehsalat sahələrinin mənimsənilməsi ilə əlaqədar olmalıdır. Birinci istiqamətdə mövcud müəssisələrin köhnəlməsi və onların rəqabətqabiliyyətinin aşağı düşməsi ilə bağlıdır. Həmçinin, bu sahələr üzrə toplanmış təcrübə həmin istehsalatların yeni, yuxarı səviyyədə mənimsənilməsi və nəticə etibarilə istehsal prosesinin texniki-iqtisadi səviyyəsinin qalxmasına səbəb olur. İkinci istiqamət isə sənayenin strukturunun daha da təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Bu istehsal sahələri daxili bazarın və mövcud xammalların və materialların emal edilmə dərəcəsinin qaldırılması və emalı struktur baxımından daha mürəkkəb məhsulların mənimsənilməsi ilə bağlı olmalıdır ki, bu da nəticə etibarilə əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsinə müsbət təsir göstərə bilər. Lakin ikinci istiqamətin inkişafının təmin edilməsi dövlət tərəfindən uzunmüddətli tədbirlərin hazırlanmasını zəruri edir. Bu tədbirlər mütəxəssislərin hazırlanmasını, xarici bazarların müəyyən olunması və mənimsənilməsi ilə əlaqədar olan tədbirlərin həyata keçirilməsini, müasir texnologiyaların cəlb edilməsi, mənimsənilməsi və inkişafı üzrə elmi-texniki bazanın qurulmasını tələb edir. Növbəti mərhələdə qeyri-neft sektorunun ixrac potensialı formalaşdırılarkən sahibkarlığın, regionların inkişafı, daxili bazarların inkişafı, rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı, eləcə də istehlak mallarının çeşidinin artırılması nəzərdə tutulmalıdır.

Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialı səviyyəsinin aşağı olması bu sahədə effektiv və tənzimləyici tədbirlərin icra edilməsini zəruri edir:

- qeyri-neft sahələri üzrə sənaye müəssisələrinin inkişafını təmin edəcək yeni innovativ infrastrukturun yaradılması;
- innovasiya və rəqabətqabiliyyətli, idxalı əvəz edən, ixrac oluna bilən məhsulların istehsalının təmin olunması;

- istehsal müəssisələrinin fəaliyyətində davamlı inkişafa təminat yaradacaq stimullaşdırıcı tədbirlərin icra edilməsi;
- müxtəlif profilli müəssisələrdə prioritetləri müəyyən edərək investisiya və innovasiya sahəsində fəaliyyəti dəstəkləyən tədbirlər planını hazırlamaq;
- elm tutumlu və innovasiya yönümlü sahələr üzrə intellektual qabiliyyətli mütəxəssis hazırlığını həyata keçirmək.

Qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının tənzimlənməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin və tənzimlənmə mexanizmlərinin formalaşdırılması və icrası ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunda müxtəlif sahələrin potensialının qiymətləndirilməsi, təbii resursların effektiv emal şəbəkəsinin formalaşdırılması kimi hallar da nəzərə alınmalıdır. Milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və iqtisadi fəaliyyət sahələrində ixrac potensialından effektiv istifadə arasında daimi asılılıq mövcuddur. Bu baxımdan, qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsində tənzimləmə metodları və mexanizmlərdən, investisiya, maliyyə-kredit, valyuta rıçaqları, vergi dərəcələri və digər alətlərdən fəal surətdə istifadə olunmalıdır. Ölkəmizdə qeyri-neft sənayesinin inkişafı və müasir müəssisələrin qurulması sahəsində fəaliyyət göstərən orqanlar içərisində Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin İxrac və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun (AZPROMO) əhəmiyyəti böyükdür. Təşkilat ixrac potensialının artırılması sahəsində investisiya imkanlarının genişləndirilməsində, bazar tərəfdaşlarının tapılmasında, əməkdaşlıq layihələrinin icra edilməsində sahibkarlara dəstək verir. Sahibkarlar qeyri-neft sektoru üzrə biznes layihələrinin qurulmasında Fondun imkanlarından istifadə edə bilirlər. Ölkədə ağır sənaye müəssisələri, maşınqayırma aktivləri üzərində dövlət mülkiyyətinin payı başqa ölkələrlə müqayisədə nisbətən yüksəkdir. Beynəlxalq təcrübədə sənayedə dövlət mülkiyyətinin payı yuxarı olduqda, ixtisaslı mütəxəssislərin sayını artırmaq, müasir texnologiyalara investisiya cəlb etmək, idarəçilik proseslərini təkmilləşdirmək istiqamətində imkanlar məhdudlaşır və istehsal edilən məhsulların və xidmətlərin rəqabətqabiliyyəti aşağı olur. Dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrdə məhsuldarlığın aşağı olması istehsal edilən məhsulların rəqabətqabiliyyətini əngəlləyir, kommersiya hədəflərinin həyata

keçirilməsini çətinləşdirir və dəyər zəncirində son məhsulun istehsalı və satış üçün təqdim edilməsi məqamında təsərrüfat subyektlərinin xərclərinin daha da çoxalmasına səbəb olur. Buna baxmayaraq hər il respublika üzrə ləğv olunan müəssisələrin təqribən 80%-ni xüsusi mülkiyyət subyektləri təşkil edir. Təəsüf ki, onların böyük əksəriyyəti məhz investisiya qıtlığı səbəbindən çətinliklə üzləşir, rəqabətə davam gətirə bilmirlər. Bu fakt bir daha göstərir ki, yaxın gələcəkdə əsas məsələ məhz biznes fəaliyyəti üçün sərfəli investisiya mühitinin yaradılmasıdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm strateji sənəd kimi “Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” yaxın gələcəkdə ölkədə müvafiq sahədə konkret effektiv tədbirlərin görülməsini hədəfləmişdir.

Strateji Yol Xəritəsinin əsas məqsədi mövcud imkanlar nəzərə alınmaqla ağır sənayedə və maşınqayırma sektorunda müasir tənzimətmə və təşviq siyasətini tətbiq etməklə qeyri-neft sektorunda dinamik inkişaf ilə iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, ağır sənayedə və maşınqayırmada əlavə dəyər və məşğulluğun artırılmasına, ekoloji mühitin qorunmasına və nəticə olaraq dayanıqlı iqtisadi inkişafa çatmaqdan və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Qeyd olunan məqsədə çatmaq üçün 2016-2020-ci illərdə ölkə üzrə ağır sənaye və maşınqayırma sektorunda qeyd olunan strateji hədəflər müəyyən edilmişdir:

- mövcud aktivlərin optimallaşdırılması;
- rəqabətqabiliyyətli sektorun formalaşdırılması;
- maliyyə dəstəyinin təmin edilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın qurulması.

Sənəddə strateji məqsədlər olaraq sənaye strukturunun inkişafı, ağır sənayedə və maşınqayırmada əlavə dəyəri yüksək olan istehsalat istiqamətlərinin qurulması, ağır sənayedə və maşınqayırma sektorunda mövcud potensialının genişləndirilməsi, təbii, iqtisadi resursların dövrüyyəyə cəlb edilməsi, maşınqayırma məhsullarının idxal payının azaldılması, ixrac edilən məhsulların çeşidinin artırılması ilə tədiyə balansının yaxşılaşdırılması, istehsal olunan məhsulların strukturunda yerli istehsal komponentlərinin payının artırılması, xarici investisiyaların cəlb olunması ilə yeni maliyyələşdirmə mexanizmlərinin tətbiq

olunması, beynəlxalq standartların və prosedurların müvafiq sahədə geniş surətdə tətbiqi, qabaqcıl texnologiyaların transfer edilməsi və mənimsənilməsi ilə müəssisələrdə innovativ fəaliyyətlərin dəstəklənməsi, vətəndaşların iqtisadi rifahının qeyri-neft segmentində məşğulluğun artırılması ilə gücləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

3.2. Milli istehsal imkanlarının genişləndirilməsində birbaşa xarici investisiyalardan istifadə istiqamətləri

Ölkəmiz xarici investisiyaların effektiv forması hesab edilən birbaşa xarici investisiyaların adambaşına düşən payına MDB məkanında və Şərqi Avropa ölkələri içərisində öncül yerlərdən birini tutmaqdadır. Azərbaycan dünyanın iri beynəlxalq kredit qurumları ilə, yüksək reytingə malik olan xarici banklarla sıx əməkdaşlıq əlaqələri qurmuşdur. Ümumiyyətlə xarici investorların maraqlarının müdafiəsi, eləcə də, onları ölkəmizə cəlb etmək baxımından ölkəmizin iqtisadi üstünlüyünü iki qrupda nəzərdən keçirmək olar ki, birinci qrup amillər olaraq bütün inkişaf etməkdə olan ölkələrə, həmçinin ölkəmizə məxsus olan üstünlüklərdir. İkinci qrupda olan üstünlüklər isə tam olaraq Azərbaycana aid üstünlüklərdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə aid olan üstünlüklər kimi investorlar tərəfindən aşağıdakılar xüsusilə nəzərə alınır ki, onlara diqqət yetirmək vacibdir:

- 1) Ölkəmiz indiki dövrdə inkişaf etməkdə olan ölkə olduğundan onun inkişaf potensialı inkişaf etmiş ölkələr ilə müqayisə edildikdə çoxdur. Aydındır ki, daha çox inkişaf daha artıq gəlirin əldə olunması imkanı deməkdir. Bu faktor dünyada transmilli şirkətləri Azərbaycan kimi ölkələrə investisiya etməyə həvəsləndirir;
- 2) böyük şirkətlər nisbətən zəif inkişaf etdiyindən daxili rəqabət o qədər də güclü deyildir;
- 3) İEOÖ-lərböyük risk müqabilində nisbətən daha çox gəlir qazanmaq imkanına malikdirlər;
- 4) xarici investorlar bu ölkələrdə yerli investorlarla müqayisədə daha az bürokratik maneələrlə üzləşir.

Birbaşa olaraq ölkəmizə aid olan üstünlüklər olaraq aşağıdakılar nəzərdə tutulur [6,s.24-36]:

- 1) Ölkəmizin əlverişli beynəlxalq və regional nəqliyyat mövqeyinə sahib olması digər ölkələrlə intensiv əlaqələr qurmaq imkanını asanlaşdırır;
- 2) Ölkəmizin böyük təbii və iqtisadi potensialı, zəngin mineral-xammal ehtiyatı, məhsuldar torpaqları, eləcə də ucuz işçi qüvvəsi mövcuddur;
- 3) Ölkəmizdə müasir texniki infrastruktura malik olan sənaye müəssisələri, istehsalat sahələri, eləcə də infrastruktur obyektləri vardır;
- 4) Güclü elmi-texniki imkanlar və ixtisaslı mütəxəssis ehtiyatı mövcuddur;
- 5) Xarici investisiyaların cəlb edilməsi və onun qorunması, xarici iqtisadi münasibətlərin liberallaşdırılması üçün mexanizmin mövcud olması;
- 6) Qlobal şirkətlərlə birgə müəssisələrin fəaliyyət göstərməsi;
- 7) İqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrlə ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrin bağlanması, beynəlxalq müqavilələrə qoşulma, beynəlxalq və regional iqtisadi təşkilatlara daxil olma və s.

Azərbaycanın malik olduğu sadalanan bu üstünlüklərdən effektiv istifadə etmək, bununla da xarici investisiyaların ölkəyə cəlbi prosesini sürətləndirmək, eləcə də biznesin inkişafına maneəçilik yaradan halları aradan qaldırmaq tələb aktual məsələ olmalıdır.

İnvestisiyaların tələb edilən həcmi və keyfiyyətinin təmin edilməsi məqsədi ilə xüsusilə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması mühüm vəzifələrdəndir. Bu istiqamətdə aşağıdakı tədbirlərin icra edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır [17,s.101]:

- şəxsi mülkiyyətin müdafiə edilməsi, korporativ idarəetmənin inkişafı;
- xarici investorlar üçün mülkiyyət formasından asılı olmayaraq daha əlverişli rəqabət mühitinin formalaşdırılması imkanlarının artırılması;
- stabil hüquqi rejimin təmin edilməsi ilə bağlı dövlətin rolunun artırılması;
- aparıcı beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq investisiya fəaliyyətinin normativ bazasının təkmilləşdirilməsi;
- investisiya müəssisələrinin seçimi və təhlil edilməsi məqsədi ilə bütün

sənaye müəssisələri barədə investora informasiya verilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- əmanətlərin investisiyalara səmərəli surətdə transformasiya olunmasını təmin edən müasir səviyyədə institusional infrastrukturun inkişaf etdirilməsi prosesinə yardımın gücləndirilməsi;

- biznesin informasiya təminatının yaxşılaşdırılması, mühasibat uçotu və statistikasının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması.

Qeyd edək ki, xarici investora keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrə investisiya edərkən 3 vacib riski qiymətləndirirlər və dövlət tərəfindən bu məsələlərə diqqət yetirilməsi əhəmiyyətli hesab edilməlidir:

- makroiqtisadi sabitlik - iqtisadi artım tempi, inflyasiya səviyyəsi, valyuta məzənnəsi riski və s.

- institusional risklər – vergi rejimi, xarici investisiya mühiti, hüquqi tənzimləmə, korrupsiya səviyyəsi;

- siyasi risklər – siyasi sabitlik, siyasi azadlıqlar və s.

Ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı məqsədilə investisiya qoyuluşunun istiqamətləri düzgün müəyyən edilməlidir. İqtisadi strategiyaya uyğun olmayan iqtisadi inkişafda əhəmiyyətli rol oynamayan sahələrə düşünülməmiş investisiya tətbiqi prosesi vəsaitlərin dağıdılmasına nəticədə isə iqtisadiyyatın daha əhəmiyyətli və gəlir gətirən sahələrinin kənarında qalmasına səbəb olur. Milli iqtisadiyyatda sabit artım sürətinə nail olunması üçün investisiyalar bir qayda olaraq təsərrüfatın ən yüksək səmərə verən və milli maraqlar baxımından gəlir gətirə biləcək sahələrə yönəldilməlidir. Eyni zamanda, investisiya bazarı hərəkətli və çevik olmalıdır. Xarici investisiyalar tətbiq edilərkən səmərəli iqtisadi mühitin yaradılması üçün investisiya iqtisadiyyatın nisbətən zəif inkişaf etmiş sahələrindən perspektiv sahələrinə axın etməlidir. Bu zaman istehsalat təyinatlı sahələrə cəlb edilən investisiyalardan əldə edilən gəlirlər xidmət sferasına qoyuluş üzrə olan gəlirlərdən daha çox olmalıdır. Bunun üçün istehsalat təyinatlı investisiyalar üçün riskin səviyyəsi də aşağı olmalıdır.

Azərbaycanda investisiya siyasəti hazırlanarkən mümkün risklər təhlil

edilərək minimuma endirilməli, istehsal və istehlak bazarına investorların maneəsiz daxil olmasına imkan yaradılmalı, istehsalat sahəsinə xarici investisiyaların cəlb edilməsi prosesi stimullaşdırılmalı, xarici investitorlara maliyyə qoyuluşu məqsədilə biznes mühitinin cəlbediciliyi haqqında məlumat verən, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müəyyənləşdirilən reytinglərin artırılması istiqamətində dövlət agentlikləri yaradılmalıdır. UNCTAD-ın məlumatına əsasən, 2010-cu ildə dünya dövlətlərində dövlət tənzimlənməsi sahəsi üzrə 149 dəyişiklik edilmişdir. Bu dəyişikliklərin 101-i liberallaşdırma, məhdudiyətlərin aradan qaldırılması üzrə olmuşdur [39]. Qlobal maliyyə böhranı ilə əlaqədar olaraq xarici investisiyaların cəlb olunması ilə bağlı liberallaşdırılma fəaliyyətləri nisbətən zəifləmişdir. Müqayisə üçün məsələn, 2004-cü ildə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üzrə 270 dəyişiklik olmuşdur ki, bu dəyişikliklərin də 234-ü yumşaldılma siyasəti ilə əlaqədar olmuşdur [39]. Hər halda liberallaşdırma tədbirlərinin davam etdirilməsi investisiyaların cəlb edilməsində mühüm rola malikdir.

Ölkədə investisiya aktivliyinin strukturu ilə bağlı mühüm çağırışlardan biri də iqtisadiyyata yönəldilmiş investisiyalarda məhsuldarlığının aşağı düşməsidir. 2004- 2010-cu illərdə iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun artımı sürəti orta hesabla 17,9% təşkil etmişdirsə, 2011-2014-cü illərdə həmin göstərici artıq 11,9% təşkil etmişdir. Qoyulan investisiyaların cəmi 6% bəndi azalmasına rəğmən, iqtisadi artım tempi 14,2% aşağı düşmüşdür. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, hazırkı model artıq iri həcmdə dövlət maliyyəsi impulslarına tam olaraq reaksiya verə bilmir. Yəni investisiyaların cəlb edildiyi ənənəvi qeyri-ticarət sektorları artıq öz doyumluluq həddinə çatmışdır. Bu səbəbdən yaxın və orta müddətli dövrdə investisiyalar nisbətən daha yüksək məhsuldarlığa malik ola biləcək ticari sektorlara istiqamətləndirilməlidir.

Ölkəmizin iqtisadi inkişafında investisiyaların cəlb edilməsinin dəstəklənməsi və stimullaşdırılması Strateji Yol Xəritələrində xüsusilə diqqətdə saxlanılmışdır. Strateji Yol Xəritələrində qeyri-neft sektoruna cəlb edilən xarici investisiyaların qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-dəki payının indiki 2,6%-dən 2025-ci ilə kimi 4%-ə çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur ki, bu istiqamətdə də iqtisadiyyatın

diversifikasiyasında xarici investisiyaların rolu əhəmiyyətlidir. Belə ki, xarici investisiyanın töhfəsi təkcə sərmayə qoyuluşu ilə yekunlaşmır, onlar, yeni sektor və dəyər zəncirinə daxil olarkən zəruri olan innovativ bacarıqlar və texnologiyalar gətirirlər. İqtisadiyyatın diversifikasiyası amili də öz növbəsində qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsi proseslərini sürətləndirir. Strateji Yol Xəritələrində 2025-ci il perspektivində xüsusilə rəqabət üstünlüyünə malik olan investisiya layihələrinin maraqlı xarici investorlara təqdim edilməsi nəzərdə tutulmuşdur [19]. Eləcə də respublikanı qlobal dəyər zəncirinə inteqrasiya etmək imkanına malik sərmayədarların və yaxud eyni sektorda çalışan korporasiyalara ciddi siqnal verən sərmayədarların cəlb edilməsi üçün xüsusi investisiya imtiyazlarının hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. Mövcud və potensial sərmayədarlara təqdim edilən xidmətlər inzibati prosesləri çevik olaraq başa çatdırmağa, təchizatçılar və digər sektordakı təşkilatlarla əməkdaşlıq qurmağa imkan yaradacaqdır. Yaxın gələcəkdə xarici investorların yerli məhsullara və xidmətlərə tələbatının yaradılması üçün mexanizmlərin qurulması da nəzərdə tutulmuşdur.

Yerli ixracatçı şirkətlərə və xarici investorlara xidmətlər göstərən sahibkarlara güzəştli kreditlər verən Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu, AZPROMO, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin yanında Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyi, milli və xarici investorlarla investisiya layihələri reallaşdıran Azərbaycan Investisiya Şirkəti, həmçinin yeni yaradılan sənaye parklarının qarşısında da qoyulmuş əsas vəzifə ölkədə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorundakı inkişafını stimullaşdırmaqdan ibarətdir. Bununla yanaşı, qarşıdakı illərdə iqtisadiyyatın tarazlı və davamlı inkişafı üçün yüksək rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi və ixracının genişləndirilməsi, biznes imkanlarının yaxşılaşdırılması, xarici ticarət mexanizmlərinin sadələşdirilməsi, beynəlxalq bazarlara çıxış üçün sahibkarlara dövlət dəstəyinin artırılması əhəmiyyətlidir. Bununla bərabər olaraq, ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üçün aşağıda qeyd olunan tədbirlərin görülməsi məqsədamüvafiqdir:

- dövlət qurumları tərəfindən sahibkarlıq müəssisələrinə, o cümlədən xarici

investorlara təqdim edilən xidmətlərin keyfiyyətinin təmin olunması, əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, eləcə də bu istiqamətdə şəffaflığın təmin edilməsi üçün elektron xidmətlərin növlərinin genişləndirilməsi;

- sahibkarlıq müəssislərinin, o cümlədən, xarici investorların qeydiyyatı, icazə və lisenziyaların verilməsi, işçi qüvvəsinin cəlbi, xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin müxtəlif sahələrində proseduraların sadələşdirilməsi, investisiyaların cəlb edilməsi, müdafiəsi və təşviqi ilə əlaqədar qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi, xarici ölkələrlə sərmayələrin qarşılıqlı qorunması sahəsində müqavilə bazasının genişləndirilməsi;

- aidiyyəti dövlət orqanları tərəfindən sahibkarlıq müəssisələrinə, xarici sərmayədarlara “vahid pəncərə” prinsipi üzrə təqdim edilən xidmətlərin növlərinin genişləndirilməsi;

- xarici investor və ixracatçılara xidmət təqdim edən investisiya və ixracın təşviqi ilə bağlı institusional mexanizmlərinin səmərəliləşdirilməsi, qabaqcıl beynəlxalq təcrübə əsasında təkmilləşdirilməsi;

- iqtisadiyyata, xüsusilə müxtəlif iqtisadi subyektlərin layihələrinə xarici investisiyaların bilavasitə qiymətli kağızlar bazarından cəlb edilməsinin stimullaşdırılması, eləcə də qiymətli kağız bazarlarının institusional inkişaf etdirilməsi, maliyyə vasitəçiliyi, kollektiv investisiya mexanizmlərinin fəaliyyətinin təşkil edilməsi və təşviq olunması, qiymətli kağızlar bazarında tələb və təklif nisbətinin dəstəklənməsi, maliyyədə şəffaflığın təmin olunması, qiymətli kağızlar bazarına aid qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və qiymətli kağızlar bazarına aid məlumatlılığın yüksəldilməsi;

- Ölkəmizin ÜTT-yə üzvlüyü prosesinin sürətləndirilməsi;

- regional inteqrasiya qruplarında fəal surətdə iştirak etmək, eləcə də region ölkələri ilə müqavilə imzalayaraq ticarətlə bağlı güzəştlər əldə etmək;

Aydındır ki, investisiya fəaliyyətinin canlandırılması, eləcə də səmərəli investisiya siyasətinin reallaşdırılmasında dövlətin rolu böyükdür. İqtisadiyyatın transformasiyası ərəfəsində bu xüsusilə zəruridir. Bir qayda olaraq xarici şirkətlərdən mənfəət vergisi və ƏDV tutulur. Dünya ölkələrində mənfəət vergisi

fərqlidir. Məsələn, Almaniyada 56%, Finlandiyada 37%, Belçikada 30-39%, Böyük Birtaniyada 25-35%, İspaniyada və Yaponiyada isə 35% təşkil edir. Dolayı vergilər içərisində ƏDV əhəmiyyətli yer tutmaqdadır. Ölkəmizdə bu 18% təşkil edir. Böyük Birtaniyada bu 15%, bəzi Avropa ölkələrində 16-17% təşkil etməkdədir. Bir sıra ölkələrdə isə xüsusi regionlar vardır ki, orada fəaliyyət göstərmək istəyən xarici müəssisələrə güzəştli vergilər tətbiq edilir və yaxud onlar vergidən tam olaraq azad edirlər. Azad iqtisadi zonaları, texnoloji parkları və s. bu baxımdan misal gətirmək olar.

Fransada xüsusi sahibkarlıq zonalarında iş quran müəssisələrə perefensial vergi rejimləri tətbiq olunur. Bu zonalarda iş quran şirkətlər ilk 10 il müddətində bütün vergilərdən tam azad olunurlar. Bununla bərabər ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşması vergi sahəsində qanunvericiliyin səmərəli olaraq təkmilləşdirilməsini xüsusilə tələb edir. Birbaşa xarici investisiyaları stimullaşdırmaq üçün vergilərin kütləvi surətdə aşağı salınması da səmərəli hesab edilə bilər. Vergi güzəştlərinin birtərəfli və qeyri-diferensial surətdə tətbiq edilməsi lazımi effekt verə bilməz. İngilis iqtisadiyyatçısı Cek M.Mins hesab edir ki, aşağı salınmış vergi dərəcələri rentabelliği artırırsa da, bundan daha çox rentabelli müəssisələr udurlar. Xarici investisiyaların vergilər vasitəsilə stimullaşdırılmasında vergi sisteminin differensiasiyasına və ünvanlılığına xüsusi fikir vermək lazımdır.

Xarici investisiya qoyuluşunun prioritet istiqaməti kimi hazırda ölkəmizdə Qaradağ Sənaye Parkının, Mingəçevir Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması, Mingəçevir Sənaye Parkının yaradılmasını göstərmək olar. Qeyd olunan iqtisadi zonaların yaradılması barədə qəbul edilmiş sənədlərdə 7 il müddətində regionlarda bütün investisiya layihələrinin tam olaraq əmlak vergisindən, 50% isə mənfəət vergisindən azad edilməsini nəzərdə tutur. Yekun olaraq ölkəmizdə xarici investisiya qoyuluşunun iqtisadiyyatın sahələri üzrə prioritet və effektiv istiqamətləri olaraq aşağıdakı qruplaşdırmanı aparmaq olar:

1. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı sahəsində:

- kompüter texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi;

- elmi və texnologiyaya əsaslanmış informasiya sahələrinin inkişafı;
- internet xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi.

2. Turizim sektorunun inkişaf etdirilməsi.

3. Kənd təsərrüfatı üzrə:

- texniki bitkiçilik, xüsusilə pambıqçılıq, çayçılıq, tütünçülük, üzümçülük, şəkər çuğunduru;
- cins maldarlıq, xüsusi damazlıq təsərrüfatların qurulması;
- broyler təsərrüfatının inkişafı;
- baramaçılıq;
- balıqçılıq;
- arıçılıq.

4. Yeyinti sənayesi üzrə:

- meyvə və tərəvəz, bostan məhsullarının konservlərinin hazırlanması;
- ət və süd məhsulları;
- şərabçılıq;
- meyvə və tərəvəz şirələrinin istehsalı;

5. Yüngül sənaye üzrə:

- toxuculuq sənayesi.

6. Maşınqayırma sənayesi üzrə:

- Elektrotexnika və elektronika;
- nəqliyyat, kənd təsərrüfatı sahələri üçün mexanizm və avadanlıqların istehsal edilməsi.

7. Yerli xammala əsaslanmış tikinti materiallarının istehsal edilməsi:

- mineral və tikinti xammalının (müxtəlif daş və mərmər) çıxarılması işi;
- sement, əhəng və gips istehsalı.

8. Ənənəvi və tarixi əmək vərdişləri ilə bağlı iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri:

- xalçaçılıq;
- misgərlik.

9. Xidmət sahələri üzrə:

- tibbi xidmət;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması üçün soyuducu anbar infrastrukturalarının qurulması;
- dondurulmuş ərzaq istehsalı müəssisələrinin qurulması.

3.3. Milli iqtisadiyyatın beynəlxalq dəyər zəncirlərində iştirak səviyyəsinin yüksəldilməsi yolları

Azərbaycanın iqtisadiyyatının beynəlxalq əmək bazarının inkişafı problemi global iqtisadiyyata inteqrasiya etmək və sənaye istehsalının sabit inkişaf tempini reallaşdırmaq üçün mühüm şərtlərdən biridir. Beynəlxalq əmək bölgüsündə ölkəmizin mövqeyinin inkişafına dəstək göstərmək məqsədilə səylərin aşağıdakı əsas sahələrə yönəlməsi təklif edilə bilər:

1. Ölkə iqtisadiyyatına tam ixrac istiqamətli beynəlxalq əmək bölgüsü modelini tətbiq etmək ölkə iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır;
2. Xarici investisiyaların cəlb olunması üçün ölkəmizi global səviyyədə cəlbedici ölkələrdən birinə çevirmək;
3. Respublikada elmi-texniki prosesləri inkişaf etdirmək, ölkəni məhsul idxalçısından innovativ texnologiyaların istehsalçısına və ixracatçısına çevirmək;
4. Milli iqtisadi fəaliyyətin mühüm hissəsinin resursların ikinci emalının üzərində qurulmasını reallaşdırmaq.
5. Milli iqtisadiyyatın sektorlarında və mərhələlərində rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək məqsədilə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi.

Ölkəmizdə qəbul olunmuş strateji “Yol Xəritəsi”ndə əsas hədəflərlərin müasir çağırışlara uyğun müəyyən edilmiş, hazırkı iqtisadi durumu və gələcəyə istiqamətlənmiş inkişaf strategiyasına uyğun surətdə investisiya siyasəti, kompleks fəaliyyət planı ilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Strateji Yol Xəritəsində milli iqtisadiyyatın inkişafı üzrə 2020-ci ilə kimi strateji hədəf məhz xarici mənfəət təsirlərinin nəticəsində meydana gələn vəziyyətdən çıxmaq məqsədilə qısa müddətdə iqtisadiyyatın stabil vəziyyətdə saxlanması, orta müddətli dövrdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası hesabına inkişafın dəstəklənməsi, uzun müddətli dövrdə isə global

iqtisadiyyata daha çox inteqrasiya edilməklə milli istehsalın rəqabətqabiliyyətinin artırılması məqsədlərini qarşıya qoyur. Bu məqsədlərə çatmaq üçün nəzərdə tutulan strateji hədəflərin reallaşması istiqamətində qeyri-neft sənayesində daha çox dəyərlərin yaradılması və gəlirlərin artması, təbii ehtiyatlardan optimal surətdə istifadə olunması, yeni iş yerlərinin yaradılması, neftdən asılı olan iqtisadiyyatın tam surətdə aradan qaldırılması, milli valyutaya inamın gücləndirilməsi kimi əhəmiyyətli tədbirlərin vacibliyi təsdiq edilmişdir.

Beynəlxalq təcrübədə mühüm konsepsiya olaraq qəbul olunmuş yol xəritələrində rəqabətlə bərabər, kooperasiyaların daha da inkişaf etdirilməsi, onun müxtəlif forma və metodlarının tətbiqi, həmin sahədə dövlətin dəstəyinin təmin edilməsi, biznesin təşkil edilməsində ərazi və sektorlararası kooperativləşmədə vacib alət kimi qəbul olunan klasterlərdən geniş istifadə edilməsi iqtisadi inkişafda mühüm amil olaraq qiymətləndirilir. ABŞ-da şirkətlərin əksəriyyəti klasterlər çərçivəsində fəaliyyətlərini təşkil edirlər və onların ÜDM-də payı 60%-dən artıqdır. Avropa İttifaqında isə əmək qabiliyyəti olan əhalinin 40%-dən çoxu məhz klasterlərdə çalışır. Ümumiyyətlə kooperasiyaların inkişaf etdiyi iqtisadiyyatlarda rəqabətqabiliyyətli istehsal prosesi yüksək səviyyədə müşahidə olunur. Sənaye sahələrinin tam olaraq klasterləşməsi ilə əhatə edilən Şimal-Qərbi Avropa dövlətləri, Danimarka, Norveç, İsveç, Finlandiya iqtisadiyyatları rəqabət qabiliyyətinə görə qabaqcıl yerdə dayanır. Eləcə də Almaniya və Fransanın bir çox sənaye sektorlarında klasterləşmə əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində, Yaponiyada, Çində, Sinqapurda da klasterlərin inkişafı prosesləri sürətli hal almışdır. Belə ki, Çində 30 mindən artıq şirkəti, 3,5 milyon işçini özündə birləşdirən, illik 200 milyard dollarlıq məhsul istehsal edən 60 xüsusi klaster zonaları mövcuddur.

Müasir global çağırışlarda mühüm əhəmiyyətə malik olan tendensiyalardan biri də iqtisadi fəaliyyətdə səmərəlilik və effektivliyin qiymətləndirilməsinə ənənəvi yanaşmaların transformasiyasıdır. Bu gün elmi-texniki tərəqqinin nəticəsi olaraq iqtisadi həyatda elektron idarəetmənin tətbiq edilməsi, “informasiya iqtisadiyyatı”, “bilik iqtisadiyyatı” kimi prosesləri özündə əks etdirən anlayışların

hazırda aparıcı iqtisadi kateqoriyalara, qlobal inkişaf çağırışlarına çevrilməsi iqtisadi sahədə idarəetmə siyasətinin paradigmasını dəyişməkdədir. Müasir inkişaf mərhələsinin mühüm əlaməti olaraq milli iqtisadi sistemlər arasında qarşılıqlı asılılıqların güclənməsi ilə bərabər iqtisadi müstəqilliklərin də zəifləməsi prosesləri baş verməkdədir. Milli iqtisadi müstəqilliklərin zəifləməsi hazırda iki istiqamətdə baş verir. Birinci istiqamətdə istehsalın xarakteri ilə əlaqədar olaraq istehsalatda ənənəvi təbii ehtiyatların bilikyönlü məhsullar ilə əvəz olunmasının sürətlənməsi prosesləri gedir. İkinci istiqamət isə qlobal iqtisadiyyatın "bütövləşməsi" meyli ilə əlaqədardır. TMK-lar, müxtəlif inteqrasiya birlikləri, beynəlxalq iqtisadi qurumların qloballaşma siyasəti altında qlobal iqtisadi məkanı bütövləşdirməsi siyasətləri milli iqtisadiyyatların müstəqilliklərinin aradan qalxmasına səbəb olmuşdur. Bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələr bu tendensiyadan çıxış edərək regionda iqtisadi təsir gücünü artırmağa çalışır. Məsələn, 2015-ci ildə Çin Xalq Respublikası "Yeni İpək Yolu" adlı ticarət və investisiya əməkdaşlıq proqramı elan etdi. İlk mərhələdə layihəyə 40 milyard ABŞ dolları ayrıldı. Proqramın reallaşması Çində ixracı dəstəkləməyə, xarici investisiyaların genişlənməsinə, Çinin məhsullarına tələbatın artımına və nəticə etibarlı ilə ÜDM-in artımına imkan verməkdədir. Çin hazırda 6 əsas dəhlizin inkişaf etdirilməsini nəzərdən keçirir: Yeni Avrasiya körpüsü; Çin-Monqolustan-Rusiya; Çin-Pakistan; Çin Mərkəzi və Qərbi Asiya; Çin- Hind-Çin yarımadası və Banqladeş Çin Hindistan Myanma. Bu perspektivdə, Azərbaycanın kiçik iqtisadiyyatlı, lakin zəngin resurslara malik olan, əlverişli coğrafi mövqeyə malik və əmək tutumlu ölkə olaraq qlobal iqtisadi çağırışları yönləndirici kimi qəbul etməsi vacib hesab edilməlidir. Müasir dövrümüzdə beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafını təmin edən mühüm forma kimi məhz beynəlxalq kooperasiya əlaqələri nəzərdən keçirilir. Azərbaycanın beynəlxalq kooperasiya əlaqələrinə aktiv surətdə iştirakı bir sıra amillərdən asılı olaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sovet dönməndə ölkənin sənaye müəssisələrinin yalnız az hissəsi respublika daxilində tamamlanan texnoloji dövrə malik olduğu üçün bu müəssisələrin böyük hissəsi, daxili bazarda kompleksləşdirici hissələrlə tam olaraq təmin olunmamaq vəziyyətində beynəlxalq

kooperasiya əlaqələri yaratmadan effektiv olaraq fəaliyyət göstərə bilməz. Azərbaycanın sənaye müəssisələrinin hazırkı vəziyyətini (hazır məhsulların istehsalının və satışının reallaşdırması sahəsində beynəlxalq işgüzarlıq təcrübəsinin aşağı olması, beynəlxalq rəqabət imkanlarının məhdud olması, beynəlxalq marketinqin aşağı səviyyədə olması) nəzərə alsaq beynəlxalq əmək bölgüsündə ölkəmizin mövqeyini gücləndirmək üçün daha əlverişli tədbir onların yaxın perspektivdə müxtəlif detallar və texnoloji əməliyyatlar üzrə ixtisaslaşmasına üstünlük verməsi çıxış edə bilər. Bununla əlaqədar müxtəlif məmulatlar, yarımfabrikatlar üzrə ixtisaslaşmanın, eləcə də beynəlxalq kooperasiya əlaqələrində aktiv iştirakın milli şirkətlər üçün əhəmiyyətə malik tərəfləri vardır. Tələb dəyişməsi nəticəsində hazır əmtənin istehlakında problemlər meydana çıxır. Tələbindəyişməsi isə hazır məhsulun hər hansı bir hissəsinə münasibətdə olur və nəticə olaraq bütün məhsulun istehlakı aşağı düşür. Bu səbəbdən istehlakı artırmaq məqsədilə hazır məhsulu istehsal edən həmin dəyişikliyi mütləq surətdə həyata keçirməlidir. Bu dəyişiklikheç də məhsul istehsalında istifadə edilən bütün texnoloji əməliyyatların dəyişdirilməsini nəzərdə tutmur. Bu baxımdan yarımfabrikatlar, eləcə də texnoloji əməliyyatlar üzrə ixtisaslaşan zaman tələb dəyişikliyinə məruz qalma riski nisbətən aşağı olur.

Həmçinin, məmulatlar və yarımfabrikatlar üzrə ixtisaslaşma hazır məhsul istehsalı ilə müqayisədə daha az investisiya, texnologiya xərcləri tələb etdiyi üçün respublikamızda bu tipli müəssisələrin təşkil edilməsi nisbətən asandır. Hazır məhsul istehsalı ilə müqayisədə bu cür müəssisələrdə istehsalatın texniki, texnoloji baxımdan mürəkkəbliyinin aşağı səviyyədə olmasına əsasən həmin şirkətlər dünya bazarlarında baş verən müəyyən dəyişikliyə çevik olaraq reaksiya vermək bacarığına malik olurlar. Məmulatlar və yarımfabrikat üzrə ixtisaslaşmaqla beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak edən şirkətlərdə istehsal strukturunun sadəliyi idarəetmə, keyfiyyətə nəzarət məsələlərini universal müəssisələrlə müqayisədə xeyli asan, lakin yüksək səviyyədə həll etməyə imkan yaradır. Məmulatlar və yarımfabrikatlar üzrə beynəlxalq dəyər zəncirində ixtisaslaşarkən hazır məhsul istehsalından fərqli marketinq fəaliyyəti obyektiv və peşəkar fikirlərin üstünlük

təşkil etdiyi az sayda istehlakçıların -mühəndislər, texniki heyət üzvləri və s. cəlb olunmasına yönəldiyindən nisbətən az xərc tələb edir. Ola bilər ki, müəssisənin istehsal etdiyi hazır məhsullar rəqiblərininkindən keyfiyyətli olsun. Lakin, güclü olmayan marketing siyasəti nəticəsində həmin rəqiblər bu məhsulu kütləvi istehlakçılar bazarında üstələyə bilərlər. Ancaq yarımfabrikatlar bazarında istehlakçılar məhz professional mütəxəssislər olduğundan bu halın mümkünlüyü çox aşağı səviyyədədir. İndiki dövrdə sənayedə, xüsusilə maşınqayırma sahəsində vacib meyllərdən biri də hissə və qovşaqların unifikasiya edilməsidir. Unifikasiya müxtəlif məhsullarda istifadə edilən eyni məmulatların və detalların sayının çoxaldılmasını nəzərdə tutur. Bu tendensiya isə beynəlxalq əmək bölgüsündə yarımfabrikatların istehsal edilməsi və ixracı üzrə ixtisaslaşan subyektlərin ixtisaslaşma səviyyəsinin dərinləşməsinə zəmin yaratmaqla yanaşı, onların bazarını da xeyli sürətdə böyüdür. Unifikasiya meylinin güclənməsi gələcəkdə konkret hissənin, detalın bazarı və ondan hazırlanmış məhsulların ayrı-ayrılıqdakı bazarından böyük ola bilər.

Bir çox ölkələr öz milli istehsalçılarını müdafiə etmək məqsədilə hazır məhsulların idxalına yüksək dərəcəli rüsumlar təyin etmişdir. Bu rüsumların səviyyəsi bəzən son məhsulun dəyərinin 50-100%-i civarında tərəddüd edir. Lakin məmulatların və yarımfabrikatların idxalına tətbiq edilən rüsumlar hazır məhsula tətbiq edilən rüsumlarla müqayisədə nisbətən aşağıdır, bəzi hallarda isə bu məhsulların idxalına rüsum tətbiq olunmur. Bu baxımdan milli müəssisələrimiz digər ölkələrin şirkətləri ilə beynəlxalq kooperasiya əlaqələrinə daxil olmaqla son məhsulun istehsalı üçün tələb edilən bütün detal və hissələri həmin ölkəyə ixrac edə bilər, oradakı yerli firmalar isə onun əsasında yığıcı həyata keçirə bilər. Aydındır ki, indiki dövrdə beynəlxalq miqyasda tələbin ödənilməsi üçün məhsulların texniki-texnoloji səviyyəsi də yüksək olmalıdır. Bu isə məhsulun hər hansı bir müəssisədə kütləvi olaraq istehsalını səmərəlilik baxımından qeyri-mümkün edir. İstehsalı effektiv qurmaq üçün müəssisələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə ayrı-ayrı məmulatlar, hissələr və texnoloji əməliyyatlar üzrə ixtisaslaşması və kooperasiya əlaqələrinə girməsi zərurət halını almaqdadır.

Ölkəmizin reallıqlarını nəzərə alsaq bu baxımdan ölkəmizdə fəaliyyət quran müəssisələr üçün geniş imkan açılır.

Beynəlxalq əmək bölgüsündə hissə və qovşaqlar üzrə ixtisaslaşan müəssisələrdə hazır məhsullar istehsal edən müəssisələrlə müqayisədə məhsul vahidinə çəkilmiş əmək xərcləri də 3-4 dəfə aşağı olur. Beynəlxalq kooperasiya münasibətləri hazır məhsul istehsalına tələb edilən vaxtı da müəyyən qədər azaldır. Belə ki, texniki əməkdaşlıq, detal və məmulatların mübadiləsi üzrə ixtisaslaşmaq yeni növ məhsul istehsalına tələb edilən vaxt sərfini təxminən 20-30 ay qısaltmaqla xərcləri orta hesabla 70% aşağı salır. Beynəlxalq əmək bölgüsündə məmulat və yarımfabrikatlar üzrə ixtisaslaşma ən çox maşınqayırma sektorunda inkişaf etmişdir.

Ümumiyyətlə məmulatlar və texnoloji əməliyyatlar üzrə ixtisaslaşma respublikamızın BƏB-də müstəqil, geniş imkanlar vəd edən iştirak istiqaməti olaraq nəzərdən keçirilməlidir. Bu ixtisaslaşma ölkəmizin realizə edilməmiş imkanlarının həyata keçirməsinə imkan yarada bilər. Məsələn, Azərbaycan hər hansı elmtutumlu son məhsul istehsalında üstünlüyə malik olmasa belə, həmin məhsulun əməktutumlu, və yaxud az elmtutumlu detallarının istehsal edilməsində bu üstünlüyü əldə edə bilər.

Məmulat istehsalı üzrə beynəlxalq ixtisaslaşma zamanı ölkəmizin iri potensiala malik sənaye sahəsi kimi məhz neft və mədən maşınqayırması çıxış edə bilər. Belə ki, ölkəmizin maşınqayırma sənayesinin bütün sferaları - neft maşınqayırması, elektronika və elektrotexnika, dəzgahqayırma, məişət cihazlarının istehsalı beynəlxalq kooperasiya əlaqələrində detalların və qovşaqların mübadilədə iştirakı üçün geniş imkanlar yaradır.

Yarımfabrikatların istehsalında ölkəmiz beynəlxalq dəyər zəncirində bir neçə istiqamətdə ixtisaslaşa bilər ki, bunların içərisində kimya sənayesi xüsusi yerə malikdir. Ölkəmizdə kimya sənayesi Sovet dövründə də yarımfabrikatların ixrac edilməsi üzrə ixtisaslaşmışdır. Həmin dövrdə respublikanın kimya məhsullarının 70%-i ixrac edilirdi. Həmçinin polietilenin 70%-i, kimyəvi lifin 50%-i, sulfanolun 65%-i, epoksit qətranların 79%-i, kauçuk və lateksin 88%-i, kaostik sodanın 25%-

i, izopropil spirtin 100%-i xarici bazarlara ixrac edilirdi. Bundan əlavə respublikamızın izolyasiya örtükləri, süni parça, plastik kütlələr, etilen, odadavamlı materiallar, aşqarlar (istehsalına görə SSRİ-də birinci yerdə idi) və s. bu kimi məhsulların ixrac edilməsi üçün böyük imkanlar mövcuddur.

Ölkəmizin yarımfabrikatlar istehsalında beynəlxalq əmək bölgüsündə ixtisaslaşma istiqamətlərindən biri kimi tikinti sənayesinin də inkişafı nəzərdən keçirilməlidir. Respublikanın tikinti sənayesinin üstünlükləri resurslarla təminatlılıq, ucuz və ixtisaslı işçi qüvvəsi, sənaye infrastrukturunun inkişaf etmiş olması, iri istehsalatların mövcudluğu, xüsusilə müəssisələrin resursların yataqlarına nisbətən yaxın yerləşməsi çıxış edir. Məsələn, SSRİ dövründə respublikanın 65 rayonunun 34-də tikinti sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərmişdir. Ölkəmizin beynəlxalq dəyər zəncirində tikinti sənayesinin məhsulları üzrə ixtisaslaşması böyük investisiya qoyuluşu da tələb edilmir. İlk mərhələdə ölkəmiz sement, şifer, keramik plitələr, plastik və metal borular, üzlük, dam örtükləri, şüşə, kərpic və digər tikinti məhsullarının istehsalı ilə ixtisaslaşa bilər.

Ölkəmizin beynəlxalq əmək bölgüsündə yanmfabrikatlar üzrə ixtisaslaşmada vacib istiqamətlərdən biri müalicəvi əhəmiyyətə malik bitkilərdən hazırlanan xammal istehsalı ola bilər. Ölkəmizin bu sahədə böyük üstünlükləri var. Belə ki, ölkəmizdə müvafiq sahədə həm mütəxəssislər, həm təbii ehtiyatlar, həm də, bu sahə ilə məşğul olan tibb ocaqları vardır. Bu istiqamətdə Azərbaycanın malik olduğu üstünlüyü daha çox mütləq üstünlük kimi də qiymətləndirmək olar. Məlumdur ki, ölkəmizdə yetişən müalicəvi bitkilərin çoxu heç bir qitədə bitmir. Digər üstünlük ondan ibarətdir ki, ölkəmizdə fəaliyyətini bu istiqamətdə qurmuş bir neçə müəssisələr mövcuddur və ölkəmizin bu sahədə müəyyən qədər emal texnologiyaları vardır.

Ümumiyyətlə isə Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyinin yaxşılaşdırılması məqsədilə milli iqtisadiyyatın resursların intensiv surətdə istifadəsi vacib şərtidir. Resurslardan istifadə edilməsinin intensivləşdirilməsi xammal və hazır məhsulun istehsal prosesində aralıq proseslərin ixtisar edilməsini, təkrarəmal üçün ehtiyatların istifadə edilməsini, yüksək resurs tələb edən sahələrin ləğv olunması,

materiallara və enerjiyə qənaət proqramlarının həyata keçirilməsi, yeni enerji mənbələrinin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Ölkəmizdə islahatların həyata keçirilməsində Dünya Bankının dəstəyi əhəmiyyətlidir. Dünya Bankının zəngin təcrübəsi Azərbaycana dövlət sektorunda islahatların aparılmasında mühüm yardım göstərə bilər. Dünya Bankı layihənin əhatə etdiyi bir çox sahələrdə təcrübəyə malik olub, dövlət sektoru islahatları üzrə proqramların həyata keçirilməsində dəstək göstərə bilər. Azərbaycanda sabitləşdirmə proqramlarının uğurlu olması, xarici investorların artan marağı və böyük həcmli neft daxilolmalarının perspektivi islahatları daha da dərinləşdirməyə imkan yaradır. Dünya Bankı ölkəyə dövlət resurslarının idarə olunması üçün potensialların gücləndirilməsi, dövlət xidmətlərinə çıxış imkanının asanlaşdırılması sahəsində yardımlar göstərə bilər və bu sahədə maraqlıdır. Eləcə də, Dünya Bankı infrastruktur şəbəkələrinin təkmilləşdirilməsi, maliyyə inklüzivliyinin artırılması və ucqar kənd yerlərində iqtisadi fəaliyyətlərin dəstəkləməsi sahəsində köməklik göstərməyə də maraqlıdır və bu istiqamət üzrə yeni layihələr hazırlana bilər. Ölkəmizin ÜTT-yə üzv olması Azərbaycanda sahibkarların ixrac imkanlarını artırmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Belə ki üzvlük, ölkəmizin beynəlxalq ticarət əlaqələrində iştirakı baxımından proseduraların sadələşdirilməsi, inhisar hallarının azadılmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı bir sıra mənfi təsirləri də qeyd etmək olar. Belə ki, üzvlük şərtlərinə əsasən təşkilata üzvlük ölkəmizin kənd təsərrüfatı üçün ayırdığı subsidiyaların ləğv edilməsi ilə nəticələnə bilər ki, bu da ölkənin qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, eləcə də ölkəmizin iqtisadiyyatında əhəmiyyətli yer tutan aqrar sektorun inkişafında maneələr yarada bilər. Eyni zamanda ölkəmizə asanlıqla daxil olan xarici malların nəticəsində ölkədə daxili istehsal zəifləyə bilər. Bununla belə, ölkəmizin ÜTT-yə üzvlüyü məsələsi beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətin aktiv surətdə inkişafı, ticarətin liberallaşdırılması baxımından önəmli olduğundan ölkəmizin uyğun şərtlər altında bu qurumla əməkdaşlıq imkanları nəzərdən keçirilməlidir. Məsələn, ölkə üçün az əhəmiyyət kəsb edən məhsullar üçün vergi dərəcələrinin azaldılması kimi şərtlər irəli sürmək mümkündür.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə, əmək bölgüsündə, ticarət münasibətlərində iştirakının səmərəliliyini yüksəltmək qarşıda duran vacib məsələdir. Xarici investisiyalar Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafına uzunmüddətli perspektiv dövrdə təsir göstərməklə həm məşğulluq səviyyəsinə, həm də gəlirin əldə edilməsi səviyyəsinə birbaşa olaraq təsir göstərməkdədir. Azərbaycanın iqtisadiyyatında son illər neft-qaz, tikinti, kənd təsərrüfatı, turizm, nəqliyyat, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarında davamlı sürətdə artıma nail olunmasında xarici iqtisadi münasibətlərin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Ölkənin iqtisadi böhrandan çıxmasında və iqtisadiyyatın inkişafında xarici iqtisadi əlaqələrin stimullasdırıcı rolu danılmazdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, xarici ticarət əlaqələri, investisiyalar milli iqtisadiyyatın inkişafına kömək edir, yeni məşğulluq yerləri yaradaraq işsizlik problemlərini həll edir, daxili bazarda iqtisadiyyat subyektlərinin istehsal etdiyi malların və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edərək dünya bazarında aktiv iştiraka səbəb olur.

Xarici investisiyaların cəlb olunmasının vacib mexanizmi kimi xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması ölkənin qlobal dəyər zəncirində aktiv iştirakının təmin olunması baxımından xüsusi ilə əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması istiqmətində iqtisadi baxımdan şəffaf mexanizmin yaradılması, ölkəmizin iqtisadi maraqlarını nəzərə almaqla vergi və digər güzəştlərlə bağlı siyasətin formalaşdırılması tələb olunur.

Bu gün ixrac edilən məhsulların böyük hissəsini mineral məhsullar, xam neft və neft emalı məhsulları təşkil etməkdədir. İxracın strukturunda mineral yanaqların belə böyük üstünlüyə malik olmasına baxmayaraq bu kateqoriya məhsulların ixracından əldə olunan valyutanın iqtisadiyyatın digər sektorlarının inkişafına yönəldilməsi ilə qeyri-neft sektorunda irəliləyiş əldə edilmişdir. Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunda inkişafa xüsusi diqqət yetirilməsi, mövcud resursları nəzərə alaraq turizm, ağır sənaye, maşınqayırma, rabitə və kommunikasiya, ticarət və logistikanın inkişafı istiqamətində xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması daha əhəmiyyətlidir. Beləliklə, bu gün ölkəmiz sosial-iqtisadi inkişafın təmin

edilməsində enerji resurslarından əldə edilmiş valyuta ehtiyatlarını əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, insan kapitalının inkişaf etdirilməsinə, qeyri-neft sektorunun iqtisadiyyatın aparıcı sahəsinə çevrilməsinə, regionlar arasında bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına yönəlməklə davamlı inkişafı təmin etməyi prioritet olaraq qəbul etmişdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra aktiv olaraq beynəlxalq münasibətlər sisteminə daxil olmuş və beynəlxalq maliyyə qurumları ilə, o cümlədən Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı qrupu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Asiya İnkişaf Bankı və digər beynəlxalq maliyyə qurumları ilə sıx əməkdaşlıq etməyə başlamışdır. Qeyd olunan qurumlar iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında müxtəlif proqramların və layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətində güzəştli maliyyə vəsaitləri ayırmış, maliyyə sabitliyinin əldə edilməsində, infrastrukturun yenilənməsində bu vəsaitlərin əhəmiyyəti böyük olmuşdur. Qlobal maliyyə təşkilatları tərəfindən ayrılan güzəştli və uzunmüddətli xarakterli kreditlər kənd təsərrüfatı, nəqliyyat,energetika, irriqasiya, maliyyə sektorunun və s.inkişafında böyük rol oynamışdır. Bununla bərabər ölkəmizin dünya iqtisadiyyatın sürətlə inteqrasiyası istiqamətindəbeynəlxalq təşkilatlara inteqrasiya məsələləri, xüsusilə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT-də) üzvlük məsələsi ölkənin maraqları nəzərə alınmaqla diqqətdə saxlanılmalıdır. Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlili nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

1. Azərbaycanın təbii-iqtisadi ehtiyatlarından məqsədyönlü istifadə onun iqtisadi inkişafının təmin olunmasında vacib rol oynayır. Hər bir dövlət rəqabət üstünlüyünü əldə etdiyi sahələr üzrə mövcud imkanlarını səfərbər etməklə qlobal bazarlara sərbəst surətdə çıxışı təmin edə bilər. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğu kimi, ölkəmiz də zəngin təbii ehtiyatlarını qlobal bazarlara çıxarmaqla istehsalın digər sahələrinin inkişafına təkan vermə siyasətini həyata keçirir. Azərbaycana sərmayələrin cəlb olunması sahəsində həyata keçirdiyi “açıq qapı” siyasəti xüsusilə, təbii ehtiyatlarının işlənməsi və beynəlxalq bazara çıxarılması istiqamətində nailiyyətlərə dəstək göstərmişdir. Ölkəmiz gələcək

inkişafın əsas istiqamətlərini müəyyən edərkən bu fəaliyyətlərdən əldə edilən gəlirlərin digər sahələrin də inkişafına yönəlməsi ölkəmizin üstünlüyünün və inkişafın təmin edilməsinə təkan verəcəkdir.

2 İxracçı məhsulların istehsal olunmasında elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətləri və innovativ texnologiyalarından istifadənin genişləndirilməsi ölkənin qlobal çağırışlara cavab verməsi baxımından olduqca önəmdir. Azərbaycanda ixrac potensialının artırılması beynəlxalq bazar standartlarına cavab verən rəqabətli və gəlirli məhsul istehsalından olduqca asılıdır. Rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi isə qabaqcıl texnologiyaların istehsalda və sosial yeniliklərin tətbiqini tələb edir. Hazırda aktual hesab edilən yeyinti məhsulları keyfiyyətinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsi istehsalat, yaxud da emal proseslərinin bütün mərhələsində keyfiyyətə nəzarət sisteminin tətbiq edilməsini zəruri edir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən geniş istifadə və yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi nəticəsində müəssisələr istehsal ehtiyatlarından istifadədə səmərəliliyi artırır nəticədə əmək məhsuldarlığını yüksəlir, məhsul istehsalına məsrəflər azalır. Həmçinin sənaye sahələri ilə bərabər, milli iqtisadiyyatın inkişafında vacib rol oynayan kənd təsərrüfatında da texniki tərəqqi mühüm yer tutur. Müasir mərhələdə istehsal prosesinin kompleks surətdə avtomatlaşdırılması aqrar sektorun sənaye əsasına keçməsində əsas addımlardan biridir. Bu amil aqrar sektoru məruz qaldığı təbii faktorların mənfi təsirindən də müəyyən qədər qoruyur. Aydın ki, kənd təsərrüfatını tam olaraq sənaye əsasına transfer etmək mümkün deyildir. Belə ki o, təbii-iqlim şəraitindən qismən azad oluna bilər. Kənd təsərrüfatında sənayeləşdirilmə tədbirləri, istehsalın avtomatlaşdırılma səviyyəsinin yüksəldilməsi əlverişsiz təbii iqlimin vurduğu ziyanları qismən azaldır. Aqrar sektorda məhsul istehsalının artımı bir çox emaledici sənaye sahələrində inkişafa və istehsal edilən məhsulların qlobal bazarlara çıxış imkanlarını artırır. Ölkəmizin kənd təsərrüfatı üzrə potensialından tam istifadə edilməməsi bu istiqamətdə diqqətin artırılmasını tələb edir.

3. İqtisadi subyektlərin müəyyən məhsul istehsalında ixtisaslaşması səviyyəsinin qaldırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkəmizin xarici iqtisadi

əlaqələrdə daha intensiv inkişafını şərtləndirir. Təsərrüfat subyektlərinin ixtisaslaşması həmin müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulların mübadiləsi ilə yekunlaşır. Bunun nəticəsi kimi müəssisələr arasında, sektorlar arasında və ölkələr arasında əmək bölgüsü dərinləşir. Müəssisələrin beynəlxalq səviyyədə ixtisaslaşmasının təmin edilməsi, üstünlüyün əldə edilməsi onların ölkədaxili ixtisaslaşmasına müvafiq surətdə həyata keçirilir və iqtisadi subyektlər qarşılıqlı münasibətdə olan qlobal sistemdə iştirak edirlər. Bu istiqamətdə dövlətin müdaxiləsi olduqca zəruridir ki, ölkəmiz bu istiqamətdə nailiyyətlər əldə etmişdir.

4. Ölkədə nəqliyyat və infrastrukturun inkişaf səviyyəsinin artırılmasına xüsusi olaraq diqqət yetirilir. Ölkəmizin nəqliyyatın bütün növlərindən istifadəyə eyni səviyyədə əhəmiyyət verməsi, ölkələrarası yükdaşımaların intensivliyini artırmaq məqsədilə dünya nəqliyyat sistemində qoşulması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanın tranzit ölkə olaraq əhəmiyyəti artırır. Ölkəmizin coğrafi mövqeyi, əsas nəqliyyat yollarının ölkədən keçməsi, strateji əhəmiyyətli layihələrdə fəal iştirak etməsi son dövrlər yükdaşımaların da keyfiyyətinə və kəmiyyətinə müsbət təsir göstərmişdir. Əldə edilmiş inkişaf Avrasiya məkanında həyata keçirilən iqtisadi layihələrdə (TASİS, TRASEKA proqramı, Şimal-Cənub, İpək Yolunun bərpa edilməsi və s.) Azərbaycanın iştirak etməsi və bu layihələrin həyata keçirilməsi nəticəsində tranzit yüklərin daşınmasında intensivliyin artması ilə bağlı olmuşdur.

5. Xarici ticarəti, investisiyaların cəlb olunmasını tənzimləyən aktların təkmilləşdirilməsinin və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi üzrə mühüm işlər aparılır. Ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin genişləndirilməsi, qlobal təsərrüfat sistemində inteqrasiya proseslərinin sürətləndirilməsi və beynəlxalq əmək bölgüsündə intensiv iştirakı bu sahədə qanunvericiliyin də beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını zəruri edir. Daxili bazarın müdafiə olunması və ixrac potensialının stimullaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlər məhz xarici ticarətin tənzimlənməsi ilə bağlı görülən tədbirlərdən bilavasitə asılıdır. Ölkəmizin qlobal təsərrüfata sürətlə inteqrasiya etdiyi bir zamanda beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarda tamhüquqlü üzv kimi iştirakının təmin

olunması məqsədilə milli iqtisadi qanunvericiliyin Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Avropa İqtisadi Birliyi kimi təşkilatların standartlarına uyğunlaşdırılması xüsusilə vacibdir. Ölkəmizin beynəlxalq nüfuzlu təşkilatlarla, maliyyə qurumları ilə sıx əməkdaşlıq edərək islahatları dəstəkləməsi, xarici investisiyaların ölkəyə axınını stimullaşdırır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov Ç.M. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2005, 252s.
2. Abbasov İ.M., Əliyev T.N. Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı, “Elm vəTəhsil”, 2017, 501- s.
3. Allahverdiyev H. B., Məmmədov Z. T. İnvestisiya proseslərinin tənzimlənməsi. Bakı, «Qafqaz evi» nəşriyyat evi, 2003, 70s.
4. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Bakı, AZDİU, 2006, 834 s.
5. C.Kərimov, A.Orucov, T.Kərimova. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. Bakı, Nurlan, 2008.
6. Mehdiyev, İ.Ə. İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyini səciyyələndirən cəhətlərin metodoloji əsasları // İqtisadiyyat və həyat, 2008, №3, s.24-36
7. Məhərrəmov A.M, Aslanov H. H Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi. B., 2008, 399 c.
8. Məhərrəmov A.M. Beynəlxalq ticarətin çoxtərəfli sisteminin təşkili // «ADPUnin elmi xəbərləri» humanitar elmləri seriyası, Bakı, №4, 2006
9. Məhərrəmov A. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə investisiya mühiti / Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. Humanitar elmlər. Bakı, 2009, s.301-303
- 10.Namazova C. Birbaşa investisiyalar nəzəriyyəsində texnologiyaların ötürülməsi problemləri // Vergilər və audit. 2010, №1, s.37-43
- 11.Şəkəraliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi. Bakı, İqtisadi Universiteti, 2011, 542 s.
- 12.Tağıyev A.H. Köçərli H.R. İnnovasiya siyasəti. Bakı, “Təknur”, 2013, 160 s.
- 13.Nuriyev Ə.X. Azərbaycanda iqtisadi inkişaf və modernləşmə siyasətinin konseptual əsasları. Bakı, “AVROPA”, 2013, 422 s.
- 14.Əhmədov M. Azərbaycanın yeni neft erası və beynəlxalq siyasət. Bakı, Elm 1997, 127 s.
- 15.Qafarov Ş.S. Müasiriqtisadisistemvəqloballaşma. Bakı, “CBS”, 2004, 632 s.

16. Hacıyev Ş.H. Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri: metodoloji təkamül. / İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika jurnalı, 1998, N 1-2, səh 55
17. Hüseynov T. İnvestisiyaların iqtisadi tənzimləmə vasitələrinin gücləndirilməsi istiqamətləri. AMEA, Xəbərlər, Humanitar və ictimai elmlər seriyası, №1, B., 2005, s.97-113
18. Vəliyev D. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyat inteqrasiyası. Bakı «Adiloğlu», 2008. 428 s.
19. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Bakı. 2016.
20. Azərbaycanın xarici ticarəti. Bakı, 2016, “DSK”, 2015, 258 s. 2016, 232 s
21. Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку, 1999.
22. Адам Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Наука, 1962, 784 с.
23. Гитман Л., Джонк М. Основы инвестирования. М.: Дело, 1997, 1006 с
24. Домичев В.И. Международная торговля. М., 2000.
25. Градобитова Л.Д., Исаченко Т.М. Транснациональные корпорации в современных международных экономических отношениях. - М.: «Анкил», 2011.
26. И. Герчикова. Международные экономические организации: регулирование мирохозяйственных связей и предпринимательской деятельности. М., 2000.
27. Интерактивная карта. Экономический рост в странах Европы и Центральной Азии в 2011-2016 гг. — URL: <http://www.worldbank.org/eca/slides/en/2015/10/growth/>
28. Е. П. Качуровский Современная мировая экономика Минск Белпринт 2012 с 43.
29. [Хекшер Э.Ф. Влияние внешней торговли на распределение дохода](#) / А.П. Киреев. — Вехи экономической мысли. Т.6. Международная экономика. — М.: ТЕИС, 2006. — С. 154-173.

30. Балацкий Е. Прямые иностранные инвестиции и внутренняя инвестиционная активность // *Мировая экономика и международные отношения*. 1999. № 11.
31. Балацкий Е., Павличенко Р. Иностранные инвестиции и экономический рост: теория и практика исследования // *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 1.
32. Берзон Н. Формирование инвестиционного климата в экономике // *Вопросы экономики*. 2002. № 7
33. И.А. Родионова. *Мировая экономика*. СПб.: Питер. 2005 – 496 с. -56
34. Яковлев П.П. «Мультилатинас»: трансграничный рынок латиноамериканского бизнеса // *Латинская Америка*. 2013. № 6. С. 51-66.
35. Проблемы экономического роста и развития производительных сил в КНР / Рос. акад. наук, ин-т дальнего Востока РАН. 2007. С. 181.
36. Фроленков В. С. Экономический диалог «Китай – Центральная Азия»: проблемы и возможные перспективы // *Китай в мировой политике. История и современность*. М. : Ин-т Дальнего Востока РАН. 2006. С. 132
37. Kojima K. A Macroeconomic Theory of Foreign Direct Investment // *Toward a New World Trade Policy: the Maidenhead Papers*. L.. 1975. P. 75—101.
38. *World Investment Report 2017 / UNCTAD*. 2017. P. 13.
39. WTO. Metadata for the estimation of world aggregates of merchandise exports, production and GDP. 2010
40. <https://www.stat.gov.az/source/finance/>
41. <https://www.stat.gov.az/source/industry/>
42. <http://pubdocs.worldbank.org/en/642041505655366483/World-bank-design-AZ-final-9-12-2017.pdf>
43. *China statistical yearbook 2018*.
<http://www.stats.gov.cn/tjsj/ndsj/2018/indexeh.htm>